

૧ વ. સોસાયટી વાવક

સ્વ ગોવર્ધનગમ માધવગર

વર્ત્તિયંદ્ર "માં

ઈ. સોસાયટીના

માંએ અમદાવાદમાં

કત

બલવંતરાય કેશ્ય

૧૦૯-૩૫

ચુક્રરાત / પનકિયુલર
પ્રક્ય ત્રણ
વહર

ग्रंथाख्य

विभाग]

वर्गांक

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 84

શુ. જ. સોસાયટી વાર્ષિક વ્યાખ્યાનમાળા નં. ૩

સ્વ ગોવર્દનરામ માધવરામ ત્રિપાઠીના દોહપ્રસિદ્ધ

“સરસ્વતીચંદ્ર”માં વસ્તુની કુલગુંથણી

શુભરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના નિમત્રણથી તા. ૨૮-૧-૧૯૨૩ ની
સાંજે અમદાવાદમાં વાંચેલું વ્યાખ્યાન.

કર્તા

બલવંતરાય કેશ્યાણુરાય ઠાકોર.

(પૂના.)

अ स्वामित्वना हक कर्तनि स्वाधीन.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ સમિતી
૧૯૮૭

આ બ્યાખ્યાન સોસાયટી માટે હાલમડ બ્યુઝિલિ પ્રેસમા પરીખ
દેવીદાસ હમનલાલે છાપ્યુ અને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી
તરફથી હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખે બદ્રમા સોસાયટીની
આફિસમા પ્રકટ કર્યું. ૧૯૨૩

પ્રસ્તાવના.

શુભરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ આ વ્યાખ્યાન લખવા અને પ્રકટ કરવાની મહેને તક આપી અને બધી જાતની સુગમતા કરી આપી, તેથી મહારા મનમાં વર્ષોથી જે ઈર્ષ્યા હતું તેનો એક અંશ આજ પણ હું બળવી શક્યો છું; અને તે માટે સોસાયટીના કાર્ય-વાહકોનો ઉપકાર માનતા આનંદ થાય છે.

“સરસ્વતીચંદ્ર”ના ૧લો ભાગ બ્રહ્મર પડયો ત્યારથી આજ સુધીમાં એ લોકપ્રિય નવલના અનેક અવલોકનો આપણા જાણીતા લેખકોએ લખ્યા છે તેમાંથી રા. રા. વિશ્વનાથ વૈદ્ય, રા. બ. રમણભાઈ નીલકંઠ, રા. રા. ઉત્તમલાલ ત્રિવેદી, વગેરેને લખતા લખતા પુસ્તકના ગૌરવ, વિષયબાહુલ્ય, રસાતિશય, આદિને ન્યાય આપવામાં જમાની તંગી નડેલી છે, એમ એ દરેક પોતાના નિર્બંધમાં જણાવે છે. સ્વ. નવલરામ ૧લા ભાગ માત્રની નોંધ લેતા છ લીટીમાં એક સૂચના એવી કરે છે કે આ “જેવી સ્વચ્છદિજન્ય તેવી જ પડિતાઈ ભરેલી, અને પડિતાઈ ભરેલી તેટલી જ રસમય” નવલનો “ઈંગ્લેન્ડ નામીતી નાવેલો સાથે મુકાબલો” કરવો ધરે; જે વિષય, મહારી જાણ પ્રમાણે, હજી સુધી તો કોઈએ જાહેરમાં ઉપાડ્યો પણ નથી.

એ આ વ્યાખ્યાન માટે વિષયનો એક જ ખડ લીધો, પણ તે દોઢ ઠલાકમાં વાચી શકાય તેટલું જ લખવાની હદ બાધીને ચર્ચો છે, એક જાહેર વ્યાખ્યાન એથી પણ લાંબુ ન જ નિમે એ કારણથી. વાંચનારને વસ્તુસંકલ્પનાની આ ઉકેલણીમાં કોઈ મહત્ત્વના પેટાં સુઠી દીધેલાં લાગે, કોઈ ટુંકામાં પતવેલાં જણાય, અને ચર્ચા જે જે કરી છે તેમાં કોઈ સ્થલે અતિમિતાક્ષરતા લાગી જાય, તો મહારે આવી મર્યાદામાં રહેવું પડ્યું છે, એ હકીકત પણ સાથે સાથે ધ્યાનમાં લેવા વિનંતિ છે.

(૪)

રસપ્રવાહ, પાત્રાલેખન, શૈલી, કર્તાના આશય, એવા એવા દરેક અંગનું પણ સ્વતંત્ર અને સમગ્ર અવલોકન આપણા જમાનાની આ મહાકૃતિ માગી લે છે, માગી રહી છે. આ બધા ઉપર નિર્બંધ કે વ્યાખ્યાનોનું તો કોણ જાણે, પણ આવતા વર્ષમાં સ્વ. બોલવર્દન-રામના પુસ્તકોમાંથી કેટલાક ઉપરના મહારા નિર્બંધ, વ્યાખ્યાન, આદિ એક સંગ્રહરૂપે છાપવા આશા રાખુ છું, તેમા આ વસ્તુ-સંકલના પછીનો રસપ્રવાહનો વિષય બનતાં સુધી ઉમેરવાની ઇચ્છા છે ખરી. કર્તાઓ શુજરાતમા ચોપડીઓ ધીમે ધીમે જ લખે છે, અને એથી વધારે ધીરજ લખેલું પ્રકટ કરવામાં દેખાડે છે. એવી સ્થિતિ હાલ ચાલે છે, તેનું એક કારણ આ પણ કેમ ન હોય વારુ, કે વાચનાર મહેરબાનો બણીતી થવા અને પંકાવા પામેલી ચોપડીઓને પણ ખરીદવામાં, કર્તાઓને ય વટાળે એટલી બધી ધીરજ દેખાડે છે !

।રાય કલ્યાણરાય ઠાકોર.

‘સરસ્વતીચંદ્ર’ માં વસ્તુની પુલગું થણી:

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી

ના નિમત્રણથી

અમદાવાદમાં તા ૨૮-૬-૨૩ની સાંજે વાંચેલું બહેર બ્યાખ્યાન

સાહિત્યવિલાસી સભ્યો,

સ્વ. ગોવર્ધનરામે પોતાની અતિકાંચ નવલની વસ્તુ રચનામાં કેવી કલાગુ થણી કરી છે તેનું આજે આપની આગળ પ્રેખાચિત્ર દોરવા ઇચ્છું છું ‘પૂર્ણાહુતિ’ નો ચોથો ભાગ બહાર પડ્યો તેને બાવીશ વર્ષ થયા છે કર્તાની શૈલીની છટા, કલ્પનાની અદ્ભુત શક્તિ, અને પ્રકરણે પ્રકરણે ઉભગતા અનેકાનેક ગંભીર વિષયોની રસિક પરપરા, એ ત્રેવડી મોહની પુસ્તકના ખેલા બીજા ભાગ નવાસવા હતા ત્યારે સ્ત્રી અને પુરુષ, કિશોર અને ઠરેલ, વિદ્વાન અને સામાન્ય, સર્વ વાચનારને આજી દેતી, એ સમગ્ર વીતી ગયો છે. અને તો પણ પુસ્તકની લોકપ્રિયતા હજી તો વધતી જણાય છે ૨ નરસિંહ કે મીરાની અમરતા સાહિત્યના અક્ષર પ્રદેશમાં રે

૧ ભાગ ખેલો ઈસ. ૧૮૮૭ માં, બીજો ૧૮૬૨ માં, ત્રીજો ૧૮૯૮ માં, અને ચોથો ૧૯૦૧માં પ્રથમ બહાર પડ્યા, ઉપરાંત ખેલા ભાગની પ્રસ્તાવનાઓમાં એપ્રિલ અને વસંતમાસ, અને છેલ્લાની પ્રસ્તાવનામાં તા ૨૭ મી આગસ્ટ, એટલા જ કાલનિર્દેશ કરીએ બંને નોંધેલા છે.

૨ દરેક ભાગની હાલ ચાલતી આવૃત્તિમાં ૨૮ રૂબણીયરામે દરેક આવૃત્તિની સાલ અને પ્રવસખ્યા જણાવેલા છે, તે ઉપરથી દરેક ભાગની આજ સુધીની અપત વિશે નીચે પ્રમાણે વારણ નીકળે છે, જે મનનીય હોવાથી આપુ છું —

ભાગ ૧ અપત ખેલો ચાર વર્ષમાં વાર્ષિક ૪૦૦ નકલ, પછી સત્તર વર્ષમાં વાર્ષિક ૬૦૦ નકલ, અને ૧૯૦૮ થી ગણુતા ચોદ વર્ષમાં વાર્ષિક ૭૫૦ નકલ

એચક અતિવિરલ છે. પણ અખા, સાંભળ, કે પ્રિમાનદના જેવી ચિરસ્થાપી અને દાયકે દાયકે, નવી નીપજતી જનતા ઉપર, નવી આશુ વર્તાવતી લોકપ્રિયતા, નર્મદથી આરમાના આ ચાલતા સમયના આપણા લેખકો વા પુસ્તકોમાથી જે કોષ્ટકો સાધી હોય, તે તે એક ગોવર્દનરામે, એક આ 'સરસ્વતીચંદ્ર' સાધી છે એટલે એ નવલના અવલોકન વિવેચન હવે તત્કાળ દષ્ટિપાતના ઉભરાથી જેવા થાય એવા નહોં, પણ તટસ્થતાથી, પર્યેષક દષ્ટિએ, અને કલા-શાસ્ત્રની પદ્ધતિએ, તેમ લેખક અને પુસ્તકના જનક-બાલક સંબંધ કંઈક ખુલ્લે એવી ઐતિહાસિક ચાવીઓ પણ લાગુ પડીને, કરવાની જરૂર છે પરંતુ વસ્તુ, પાત્રલેખન, રસ પ્રવાહ, સર્જન સામર્થ્ય, શૈલી, કર્તાનું હૃદય અને તેની બાવનાઓ, કર્તાના જીવનચરિત્રમા આ સર્વના ઉગમસ્થાન અને સ્વરૂપ, વગેરે આવા સચ્ચ અવલોકન કાર્યના બધ અંગેને યથાયોગ્ય ચર્ચવા જમ્મ્યે, તે એક મોટું પુસ્તક બરાબ એટલા વ્યાખ્યાનો જોઈએ. એક દોઢ કલાકને બદલે ચારાચણની સમાહ જેટલો સમય જોઈએ માટે આજે તો બીજા બધા અંગેને બનતા સુધી અલગ રાખીને આ આશરે અઢારસો

ભાગ ૨ અપત પહેલા સોળ વર્ષમા વાર્ષિક ૩૭૫ નકલ અને ૧૯૦૮ થી ગણતા તેર વર્ષમા ૭૦૦ થી કંઈક ઓછી વાર્ષિક

ભાગ ૩ અપત વીસ વર્ષમા વાર્ષિક ૪૫૦ નકલ.

ભાગ ૪ અપત ઓગણીસ વર્ષમા વાર્ષિક ૪૭૫ નકલથી કંઈક ઓછી

આ આઠઠા આ ચોપડીની લોકપ્રિયતા સ્થાથી ગણાય એવી છે અને ધીમે ધીમે વધતી જાય છે એટલું સાબીત કરે છે, પણ સાચે સાચે-ગુજરાતી પ્રજામા શિક્ષ સાહિત્યના વાચનની પ્રગતિનો વેગ કેટલો તો ધીમો છે, એ પણ ખુલ્લું બતાવી આપે છે. ધન્ય હો ધન્ય જ પુણ્યપ્રદેશ આમારો ગુરૂ જીવંતદેશ-જેમા તેના અવાચીન શિક્ષ સાહિત્યમાથી જે નવલકથા સૌથી વધારે વખણાઈ અને લોકપ્રિય થઈ, તેના આરમાથી એકે સાગતી વાર્ષિક હબર નકલ કે તેમાના બેની તો વાર્ષિક ચાલસો નવ પચાસ હજીયે અપતી નથી

પાના લાખા નવલ-પુરાણના કે ઠાવનિક મનોરાજ્યના અવલોકનનો માત્ર આરંભ કરતા, તેની વસ્તુસંકલનને જ આપણે યથામતિ તપાસીશું અને વીખીશું, અને તેની લટે લટ ઉઠેલી ઉઠેલીને અતે પાછી સંકેલવાની કળ જોઈ લઈશું.

ધ સ ૧૯૦૧ પછી આપણે સૌ કરવા મંથિયે છિયે તેમ ચારે ભાગને એક દૃષ્ટિભિદ્ધતા લઈ એક કથા એક કૃતિ તરીકે ગણનાર, પૃથક્કણના ઉમરામા જ એક મોટી ઠાકર ખાવ છે. ચારે ભાગ એક કૃતિ એક કથા છે તેની ના પાડવા ઇચ્છતો નથી, અને આખું એક દૃષ્ટિએત્રે એક બીજા ભાગવિભાગની ધૂપઘાયમા જોવાનું છે એ તો દેખીતું જ છે, પરંતુ ઘણા વાચનારને આનો એવો અર્થ કરતા જોઈ છુ કે સરસ્વતીચંદ્ર કુમુદસુદરી અને કુમુદ મસુદરી એ ત્રિપુટી સાથે જે કંઈ બનાવણિ સીધી રીતે સંબંધ તે જ સુખ્ય વસ્તુ, અને આ અદારસો પાનામાનું બીજું સર્વ તે આડકથાઓ ઉપકથાઓ વગેરે અને એવા મત વિશે હું ભાર દબને કહેવાની ગ્ળ લઈ છુ કે તે જાતે ખોટા છે અને વળી બ્રામક હોઈ અવલોકન કે પૃથક્કરણ ઠાવનાં લગભગ બધા જ અગમા અનેકાનેક બૂસો ઉત્પન્ન કરનારો થઈ પડે છે. મહાભારતમા અથવા તો કેાઈ પણ પુરાણમા જેમ, તેમ 'સરસ્વતીચંદ્ર' મા ય સુખ્ય વસ્તુ પોતે જ એકથી વધારે છે; અને એમા જેટલી સુખ્ય વસ્તુઓ છે તેટલા આદિ, મધ્ય, અને અત છે, તેટલા નાયક નાયિકા ઉપનાયક પ્રતિનાયક છે, તેટલા જ સુખપ્રતિસુખ ગર્ભનિર્વહણાદિ પણ હોવા જોઈએ અને છે. કર્તાએ ચોપડી ચાર ભાગે પહાર પાડી એટલું જ નહીં પણ ચાર કમે લખેલી છે, ઝોમણીય વર્ષે પૂરી કરેલી છે, અને દરેક ખડ ચોજતા તે તે ભાગવિભાગને દૃષ્ટિએવના મધ્યમા આણી સુખ્ય વસ્તુ ગણીને જ રચેલી છે. ચતુસુખ બ્રહ્માના આપણે ચારે સુખ એક ક્ષણે પ્રકટ થયા માનિયે છિયે, આ અદાર સૂત્રિ બ્રહ્માના ચાર સુખ એક પછી એક ચોજવા અને ધડાયા છે.

એટલે એ દરેક સુખ ઉપરની એક એક, અને વચલી તાલકી ઉપરની પાચમી-ચારેમા ગુંથાઈ ઉપર તળે પરાવાઈ પાચેને પાછી એકમા સાકળી લેનારી, એ પ્રમાણે આ જટાજૂથમા પાંચ જટાઓ સલમ છતાં એક એક સ્વતન્ત્ર પણ છે, જે બધીને છુટી છુટી ઉઠેલવાની અને પાછી સંકેલવાની છે

આ પચ્ચત્તુ જટાકલાપમાની પ્હેલી જટામા નાયક યુદ્ધિધન છે, ઉપનાયક ભૂપસિંહ છે, અને પ્રતિનાયક શાંતરાય છે એ કથાના આરંભ યુદ્ધિધન પિતા મરતા અને પોતાનું લગ્ન કરતા કરજદાર થાય છે, અને પછી માદો પડે છે તે દરમિયાન વર્ષાસન અટકે છે, માતાને પોતાનું પલ્લુ વેચી નાખવાની વારી આવે છે, અને કારભારી શાંતરાય તરફથી અસહ્ય અપમાન ગળી જવું પડે છે, એ બનાવોથી શરૂ થતા વૈરાગિમા, અને એક જગરા માણસના નબળા શત્રુઓ એક બીજાને મળી જાય એ ન્યાયે યુદ્ધિધન અને ભૂપસિંહની મહાત્મી મિત્રતામા છે યુદ્ધિધનની રાજ્યનીતિ ધોરી, મિત્રતાને ટકાવી વધારી ખીલવી મિત્રને ખરેખર સુધારવાનું શ્રેષ્ઠ અને સ્થાયી ફલ લાગનારી, અને શત્રુ ઉપર સામો ધા ન કરતા તેના દુષ્ટત્યોની ધસી પડતી ઇમાગતના ઢગલા તળે જ તેને કચ્ચવા દેવાની હોવાથી, એ નીતિના ફલને પાકતા પાકતા ચોનીશોક વર્ષ વહી જાય છે ખરા પરતુ પગિપકવ ફલ જ્યારે ખરેખર હા થમા આવે છે ત્યારે તે—ચૈત્ર શુદ્ધ પડવાને દિવસે—ધાટ, તેજ, રમ, રસ, મંધ, અને માધુર્ય, સર્વ વાતે અનુપમ જ નીવડે છે. કર્તા એ આખું ફલ ત્રણ જુદી જુદી ક્ષણોના ત્રણ ચિત્રોવડે આલેખે છે. પ્હેલું ચિત્ર “ શાંતરાયની ખટપટનું ઉઠાણુ જોષ અમાલ આભો ન બન્ધો, ” ત્યાંથી માડીને “ રાણા અમાત્યને આગળીએ લખ ચાલ્યો અને સૌને અદસ્ય થયો, ” ત્યાં સુધીનું પંદર પાનાનું છે (૧ ૧૫૩-૧૬૮). આમા શાંતરાય હાર્યો, જમીન-

દોસ્ત થયો, એ પ્રધાન વક્તવ્ય છે. બૂપસિંહના યુદ્ધિધન ઉપરના બાવ આથી વધારે સ્પષ્ટતાથી અને હૃદયના સુકોમલ રંગોમા વ્યક્ત કરતું બીજું ચિત્ર, તેજ રાતે બગીચામા ધ્રુવારા પાસેની બેઠકના આરમતું છે, જ્યાં યુદ્ધિધન મહેલના સમાખડમાના ઉત્સવવેગ-અના ગુચવારાથી આન્ત થયેલો જરા પવન ખાવા બાક ઉપગ્ર આવીને બેઠેલો, વા આડો પડેલો, પડ્યો પડ્યો જ આખ મળતા સાત્ત્વિક સ્વમાવલિની આનદલહરો માણતો હતો, અને બૂપસિંહે ત્યાં આવી, એને જમાડવાને બદલે એના માથા તળે ઉશીકું ચોઠવાવ્યું, અને એની જ આસપાસ ગાલીચા અને સોનેરી રૂપેરી વાલસરોની બેઠક જમાવી (૧ ૨૭૮-૨૮૩) અને ત્રીજું ચિત્ર આ બે વચ્ચેનું, પાછલે પ્રહરે યુદ્ધિધન સૌભાગ્યદેવી પોતાની ખાનગી મેડીમા મળે છે, અને સૌભાગ્યદેવીની સાત્ત્વિક વાછનાઓ તૃપ્ત કરી, યુદ્ધિધન એની સાથે શુદ્ધ શૃંંગરચાત્રમના દીર્ઘ તપનેબતે તેના પરિપાક ૩૫ શુદ્ધતર વાનપ્રસ્થાત્રમમાની પ્રવેશક્ષણની આનંદ સમાધિ અનુભવે છે, તે છે (૧ ૨૬૨-૨૬૪).

દુનિયામા ચોવીસ વર્ષથી પણ વધારે લાખો કાગ ચાલે એવી ધણી પ્રવૃત્તિઓ હોય છે, પણ તેમા આદિથી અત સુધી સુકાની તે ને તે એવી થોડી હોય છે, અને તેમા પણ પ્રવૃત્તિ બધો વખત એકસરખી ચાલી રહેલી એવી તો કોઇક જ. વળી એવી વિરલ પ્રવૃત્તિને ચોવીસે વર્ષ એકધારી નિરૂપવાનું કાર્ય ઇતિહાસ કરી શકે ખરો, પણ કલાની જુદી પદ્ધતિને તે અનુકૂલ પડતું નથી. આથી કરીને કર્તા ચૈત્રી પડવાથી એક મહિના આગળથી જ-માથ જિવ-રાત્રિના આમલા દિવસથી-ખરો આરમ થોજે છે, અને તે પહેલાનો બધો ઇતિહાસ વચ્ચે ટુકામા ચોઠવે છે. પિતાઓનો જાતિવિરોધ પુત્રીઓમા ઉતરેલો છે અને અલકકિસોરી અલકનદા ઉપર મો મગ્ડે છે, એટલે અલકનદા તેનો મદ ઉતારવાનો નિશ્ચય કરી જમાલને ઉશ્કેરે છે. જમાલ તેને રાતે સાસરે જતી આતરવાનો શ્રૂંખ એત

રમે છે. અને તે અઠસ્રમાત ત્વજવો પડતા અમાત્યના ધરમાં જ હુસી જવાનું વધારે મૂર્ખ સાહસ કરે છે. આ બિંદુથી વાર્તા જન્મે છે અને કર્તાના વર્ણુનેના વિશાળ મનોહર તરંગાવલિ બરેલા પટ ઉપર વાચનારને વિવિધ રસોમા નિમગ્ન કરતી કરતી એકસરખા વેગથી ધસે છે, અને ઉપર આપણે જોઇ ગયા તે શિખર સુધી ચઢે છે

વર્ણુનેમા કર્તા ત્રણ જુદા જુદા હેતુ સદૈવ પોતાના લક્ષ્ય તરીકે એકસરખા નજર આગળ રાખે છે, અને અધિકારી વાચનારને એ ત્રણે હેતુ એકસાથે સાધવાની કર્તાની કલા છક્ક કરી નાખે છે પ્રથમ લક્ષ્ય સજીવન અંગેાપાગમપૂર્ણ ચિતાર વાચનારની નજર આગળ ખડે કરવાનું અને તે કર્તા વર્ણુનમા તેમ સંવાદોમા અને જુદા જુદા બનાવોની તે તે પાત્રોની પ્રકૃતિ સાથેની સંકલનામા આગાદ ખડે કરી શકે છે આના દાખલા આપવાની જરૂર જ નથી કેમકે કર્તાની કલ્પનામા આ વાસ્તવિકતાનો ગુણુ “ સરસ્વતીચંદ્ર ” મા જ્યાં જોશો ત્યાં આખે ઉડીને વળગે એટલે પ્રકાશે છે, વસ્તુના કોઇ વિભાગની આખી ઇમારત કેવલ કાલ્પનિક અને અધર લટકતી લાગે ત્યાં પણ તેની ધણી ધણી વિગતો, તેની ઇંટો બારી જાળી ચામલીઓ છત આદિ, કર્તા બનતા સુધી વાસ્તવિક કે વાસ્તવિક જેવી જ વાપરે છે; અને “સરસ્વતીચંદ્ર”ની રચાયી અને વધતી જતી લોકપ્રિયતાનું એક મોટું કારણુ એ જ છે.

કર્તાનું બીજુ લક્ષ્ય કોઇપણ બનાવ અને તેને લગતા પાત્રો એવા જ કેમ, તે પાત્રોની આગલીપાછલીમા પૂરતી ઝીણવટ પર્યેષણુ અને અનુભવી દૃષ્ટિથી ઉતરીને વાચનારની ખાતરી ચાપ તેમ સચોટ બતાવી આપવાનું છે આવી માનસશક્તી વિવેચના કર્તા પોતાના દરેક મુખ્ય પાત્ર વિશે ફરી ફરીને ફરીને તેને અમુક દેશ કાલ સંજોગાદિ વાસ્તવિક જલનું વાસ્તવિક માછલું ચિત્રી આપે છે “ સરસ્વતીચંદ્ર ”માંનાં સ્ત્રી પુરુષો અને તેમના રાગદ્વેષ, તેમને ચતા અનુભવો અને તેમણે કરેલા કૃત્યો, આથી કરીને જ એકપરિભાણી

રેખાચિત્ર કે લઘાઈ અને ખોળાઈ એ બે જ પરિભાષણાભિ-
ચિત્ર મટીને ત્રણે પરિભાષણાભિ ચિત્રો બની શકે છે; અને જે
કોઈ કાળ નાટક કે નવલકથા આવી સ્વયં ભૂ સ્વયં ગતિમાન ક્ષી
પુરુષ સૃષ્ટિ જમાવે છે, તે જ ખોળાઈ ફેલાવ પામી, અસંખ્ય હૃદયોમા
પોતાની મોહની લગાડી જગાડીને, લાખા કાલ સુધી પ્રભની
ભાવનાઓનું ઉદ્દમોદન અનેકાનેક રૂપે કર્યું જવા સમર્થ છે

કર્તાનું ત્રીજું લક્ષ્ય આવા વર્ણનોના તેજ બાજુ મૌરવ આદિથી
અંબા તરુણ કે સમાનશીલ વાચનાર રખેને નીતિઅનીતિના સના-
તન બેદ છુલી આકર્ષક મોહનલક્ષમા સપડાઈ જાય, તેના પ્રતીકર
માટે તે તે વસ્તુનું નીતિઅનીતિની વિવેકદષ્ટિએ ખરૂં સ્વરૂપ પણ
તેની બુદ્ધિ ઉપર ખુલ્લેખુલ્લું છાપી આપવાનું છે આ ભાગના બારમા
પ્રકરણમા ભૂપસિંહના દિવાનખાનાને અધિકારેપણા અને રાજ-
વૈભવની મોહનિદ્રા માટેના પલંગની ઉપમા, દેશી રજવાડાના અમલ-
દારોનું પીનવકેહની ગુનાહકલમોના દષ્ટાન્તો તરીકે વર્ણન, અને
શાહરાયનું તેજ ડગલે ડગલે લેવાનું જ ગયું અને આખરે એના
આખા જન્મારાના સંગી ગુમાને પણ એને ત્યજ દીધા એ આખું
ચિત્ર, અને ત્રીજા ભાગમા આખા બુદ્ધિધન વસ્તુની સમાપ્તિમા
“ एतद्धि परिभूतानां प्रायश्चित्तं मनस्विनां ” એવા કડક
સૂત્રો ઉપયોગ, -એવા એવા દાખલામા કર્તાનું આ વલણ અતિ
ઉત્કટ મુદા ધારણ કરે છે નીતિવિવેચક ધર્મરાજના નિર્ણય સંપૂર્ણ
માથા અને ન્યાયીની સાથે ઉમ, ભયાનક, રોમહર્ષણુ પણ હોવા
જોઈએ, એવું બાન, મોટે ભાગે “ कान्तासंमिततया ” જ બોધને
મીઠાશથી પાવાની વૃત્તિ વાળા સાહિત્યરાશિમાં, ગોવર્ધનરામ નેટલા
માપમા કોષ્ટક જ કર્તામા માલુમ પડે છે

વસ્તુના આ ભાગની સકલનામા બે બિંદુ વિશે થોડી
વિગતમા ઉતરીને ચર્ચા કરી ધટે છે. જમાલ અમાત્યના ધરમા
પેડો કંઈ તિથિએ? ફાગણ શુદ્ધમા કે વદમા? કર્તા પ્રથમ લખે છે,

“ રાત અધારી હતી ” (૧ ૯૬), અને તે જ રાતે ત્રણેક કલાક ઉપર-આશરે સાડાદશી-નરભેરામ બુદ્ધિધનને હીલાપુરમા રાજ્યા સાથે આડો સંબંધ હતો એ મતલબના ખોટા કાગળો તૈયાર કરવામા આભ્યાની બાતમી આપીને ઉમેરે છે કે તે રાણાને તુરતમા બતાવવાના છે (૧ ૮૫), તથા બીજે જ દિવસે બપોરે એ કાગળો રાણાને બતાવવામા પણ આવે છે, તેનું વર્ણન કરતા કર્તા લખી જાય છે કે “ બે ચાર દિવસ પછી ચૈત્રી પડવો હતો ” (૧ ૧૧૨) આ શબ્દોને વળગી રહિયે તો જમાલે ગૃહપ્રવેશ વદ આઠમ નોમથી બહેલો કરેલો નહીં એમ લેવું પડે પરંતુ રાતે સાડાદશ અગિયારે ચંદ્ર અસ્ત થાય એવી તિથિ એટલે કે શુદ્ધ છઠ્ઠ સાતેમ લઇયે તોપણ પ્રસ્તુત બનાવની કાંઈ વિગત સાથે વાધો આવે એમ જણાતું નથી, એટલું જ નહીં પણ નવીનચંદ્રને તે રાતે ધા વાગ્યો, તે રાતે પરંતુ એ હજી અશક્ત હતો અને દવા ચાલુ હતી તેવામા અલક-કિશોરીને એના ઉપર મોહ થયો, કૃષ્ણકલિકાની કૃષ્ણ સૂચનાઓએ એવી કલ્પનાને ધીરે ધીરે તૈયાર કરેલી હોવાથી, અને તે પછી પાછી એ મોહની વાત પણ જૂની ચર્ચા અર્ધ, અને અલકકિશોરીએ પોતે જ બધું જોળપણમા ભાભી આગળ કહી દીધું, વગેરે બનાવ પરંપરા ચૈત્રી પડવાના પહેલા બની જાય છે, તેને માટે પૂરતો અવકાશ વદ આઠમ નોમ લઇયે તો રહેતો જ નથી સામી બાણુએ જમાલ ક્યા મથો એનું શું થયું હશે, તેની શંકાસંભાવના પક્ષને બળર જ પડતી નથી, એ પ્રમાણેની ઘટના પાચસાત દિવસ ચાલે તેમાય

૩ જમાલના ગૃહપ્રવેશને માટે રાતે સાડાદશ અગિયારે ચંદ્ર આશમી જાય, અગર મોડી રાતે આશરે દોઢ વાગે ઉગે તે પહેલા નહીં, એવી રાત લઇયે એટલે વર્ણનની કોઈ પણ વિગતનો બાધ નહીં આવે આ બેમાથી બહેલી શુદ્ધપક્ષની તિથિ જ લેવાના કારણે ઉપર દર્શાવ્યા છે, અગર જો કે કર્તાએ વર્ણન લખ્યું તે વખતે તેમના મનમા કૃષ્ણપક્ષની તિથિ જ હશે એમ પણ લાગે છે શુદ્ધ ૬-૭ અને વદ ૮-૯ ની વચ્ચેની કોઈ તિથિ નહીં જ આવી શકે

જેટલો અસભવ આવી જાય છે, તે એ ઘટના ત્રેવીશ ચોવીશ દિવસ સુધી યુદ્ધિધન ટકાવી રાખે. એમ લેવું પડે તેથી કંઈ હદ ઉપરાંત વધી જાય એવું નથી, અને, આગળ ચાલતા જોવામાં આવશે તેમ, અંદકાન્ત અને વૂર્તલાલના પ્રકરણોને માટે શુદ્ધ પાત્રમ છઠ્ઠ અને ચૈત્રી પડવા વચ્ચેના માળો પણ પૂરતો ગણી શકાય એટલો નથી જ એ પ્રકરણોને માટે શુદ્ધ પાત્રમ છઠ્ઠ કરતા પણ વહેલી તિથિ આવશ્યક છે, જે કોઈ રીતે પણ મળી શકે એમ છે નહીં, કેમ જે વાર્તાનો આરભ જ શિવગાત્રિના આગલા દિવસથી થાય છે, અને નવીનચંદ્રને અમાત્યને ઘેર સૌ સાથે ધરના જોવા થઈ જતા સાતેક દિવસ તો લાગે જ. બધું જોતાં મહેને લાગે છે કે જમાલના ગૃહપ્રવેશને માટે ફાગણ શુદ્ધ છઠ્ઠ સાતેમ-એથી વહેલી તિથિ અશક્ય જ હોવાથી-લેવી પડે એમ છે, અને એ પ્રમાણે લેતા પણ જે કંઈ ત્રુટિઓ સકલનામાં રહી જાય છે તે અનિવાર્ય મણીને નિભાવી લેવાની છે.

વસ્તુઘટનાનું ખીજી ચર્યાસ્થાન વધારે નિશ્ચિત મત આપી શકું એવું છે. અલકકિશોરીને આરભમાં વીશઆવીશ વર્ષની કહી છે (૧૭) જનરમાન કાથાનુ વય ખીલતી જુવાનીમાં લોક હોય તે કરતા મોટું ધારે એ કારણથી એનું ખરૂં વય આપણે વીશ જ લખ્યું પ્રમાદધન જ્ઞેન પછી તેરચૌદ માસે જન્મ્યો છે (૧૫૭). અલકકિશોરી વીશની ભારે પ્રમાદધન ઓમણીય લમભગ. હવે તેજ વખતે રાણા બૂપસિ હને સાડત્રીસ આડત્રીસની ઉંમર જણાવી છે (૧૨૧). આ પ્રમાણે અલકકિશોરી રાણાથી સપ્ત વર્ષ અને પ્રમાદધન અઠાર વર્ષ ન્હાના થાય

પરંતુ કર્તાએ આ વયોની ગણતરી ખીજી રીતે પણ આપેલી છે. બૂપસિ હ સગીર મટતા અને પોતાની જાતનું રક્ષણ કરી શકે એવડો થતા મોસાળથી સુવર્ણપુર આવે છે અને લાગલો યુદ્ધિધન જોડે સંબંધ આરભે છે (૧૪૫). આ ક્ષણે એની ઉંમર અઠારથી

ઝોઝી ન જ હોય. થોડા વખત પછી જૂપસિહ અને યુદ્ધિન બંને લીલાપુરવાસી બને છે (૧ ૪૧). આ ગાળો ઝોઝામા ઝોઝો છ માસનો ગણવો પડે. લીલાપુર ગયા પછી ચાર વર્ષ અલકકિશોરી અને પાંચ વર્ષ પ્રમાદધન જન્મ્યા એમ પણ કતાએ લખ્યું છે (૧ ૫૭) એટલે આ ત્રણે આકનો સરવાળો લેતા અલકકિશોરી અને પ્રમાદધન રાણાથી સતર અઢાર નહીં પણ ઝોઝામા ઝોઝા બાવીશ અને ત્રેવીશ વર્ષ નહાના ઠરે છે.

વાર્તાર બે અલકકિશોરી વીંચથી ન્હાની સબવતી જ નથી, અને આખી સકલના તપાસતા બીજી રીતે પણ આ બીજી ગણતરી જ બેસતી આવે છે. જૂપસિહ યુદ્ધિનને ચેત્રી બીજને દિવસે કામદાર પદનો શિરપાવ આપે છે ત્યારે તે ભેતાળીય ત્રેતાળીય વર્ષનો, અને સાડત્રીશ આડત્રીશનો તો એ તેથી ત્રણ ચાર વર્ષ પહેલાં (૧ ૨૧) જડસિહના પછી ગાદીએ આવી ગણ્યા બન્યા ત્યારે, એમ લેતા જ સર્વ સચવાય છે બંનેએ વીંચેક વર્ષ લીલાપુરમા કહાડ્યા તેમાના છેલ્લા સોળ તે અલકકિશોરીના પહેલા સોળ, તથા યુદ્ધિનને લીલાપુર ગયા પછી એક બે વર્ષે સનદ મેળવી, ત્રણચાર વર્ષ વઢીલાત કરી, આશરે ૫૬૦ વર્ષ શિરસ્તદારી કરી, અને પછી તે રાણાનો હુબૂર સેકેટરી (૧ ૬૯) અને અમાત્ય થયો, એમ બધો મેળ મળી રહે છે.

એક શિરસ્તદારીનો ચૌદ પદર વર્ષનો ગાળો ધણો લાખો છે, અને જૂપસિહને ગાદી મળી ત્યારે તેને ચોત્રીશકનો ગણી લેવામા કતા આ ગાળાને ટુકો કરવાના હેતુથી નાણે અનાણે ત્રેરાખા હોય. પરંતુ એમ પણ ઝોઝામા ઝોઝા દશ વર્ષનો ગાળો રહે છે, જે યુદ્ધિનની મહત્વાકાંક્ષા બેતા અને એ ગાળા માટે કર્તાએ ટુકામ પણ સુવર્ણપુરને લખતા જે જે પ્રકરણો વર્ણવ્યા છે તે લેતા, આખી સકલનામા દોષરૂપ ગણવો પડે એટલે લાખો તો છે જ; અને વળી હુબૂર બેઠા ગયા છિયે તે પ્રમાણે, અલકકિશોરીની જે યોગણીય

વીસની ઉંમર વાર્તાની આખી ઉઠાવણીને માટે આવશ્યક છે, તેને અસંભવિત બનાવી દે એવો છે.

શિસ્તદારીનો ગાળો ચોદને બદલે દસ વર્ષથી પણ ટપક જોઇએ ગાખી સકાન અને ભૂપસિંહને ફ્રાન્સ જૈનમા કર્તાએ લખ્યું છે તેમ સાદગીશીકની ઉંમરનો પણ રાખી શકાત, બે કર્તાએ અલક-કિશોરી પ્રમાદધનને બુદ્ધિધન હીલાપુર ગયો તે પછી તુરતમા જ આવતરેલા હરાબ્યા હોત તો બુદ્ધિધન ભૂપસિંહે બધા મળીને વીસ નહીં પણ પંદર સોળ વર્ષ હીલાપુરમા ગાળ્યા, તેમા હીલાપુર જતા જ સૌભાઅદેવીને અલકકિશોરી સાપડી, પછી વર્ષે પ્રમાદધન આવતર્યો, તે પછી તુરત એના શુભ પગલાને પ્રતાપે પિતાને સનદ મળી, અને વકીલાત કરતા પાંચ છ વર્ષ થયા ત્યા સદાશિવપત-વાળો કિરસો બનતા એ શિસ્તદાર નીમાયો, એ પ્રમાણેની યોજના ચોગદૈમ દોષરહિત ગણી શકાય એવી થાત, એમ લાગે છે.

‘ મુણ્ડસુંદરીનું કુટુંબજલ ’ એ બીજા ભાગમા નામિકા મુણ્ડસુંદરી, નાયક મ્હાનયતુર, ઉપનાયક નિધાયતુર અને ઉપનાયિકાએ ધર્મલક્ષ્મી અને સુદરગૌરી છે. કુસુદસુંદરી અલકકિશોરીનાથી નોખી પ્રકૃતિની કેટલી અને કેમ તેનું દિગ્દર્શન કરાવતા કર્તાએ કુસુદસુંદરીના પિતામાતા આદિનો ઇતિહાસ કષ્ટક આપ્યો છે તે આ જટાક-લાપમાની પહેલી અને બીજી જટાને સાંધનારી પહેલી લટ ગણી શકાય. પહેલા ભાગની કથાના બનાવો મુખ્યત્વે હીલાપુર અને સુવર્ણપુરમા બને છે, તો આ બીજા ભાગમાના બનાવો મુખ્યત્વે મનો-રિયુ ગામ અને રત્નનગરી રાજવાનિમા બને છે. પહેલી કથાના આરંભ અને અંત સુવર્ણપુરમા છે, માત્ર ઇતિહાસ તરીકે વિહમમ-દશિએ જોઈ શેવાના વચલા વર્ષો અને બનાવોનું મથક હીલાપુર છે, તેમ બીજી કથાના પણ આરંભ અને અંત મનોરિયામા છે, અને સિંહાવલોકને દુકામા જણી શેવાની વચલી વિમત રત્નન-

ગરીની છે. પણ આવા આવા સામ્ય હુડિયે તે ખરુ જોતા લગ
ભગ નકામુ છે. સંકલના દૃષ્ટિએ પહેલા અને બીજા ભાગને સાથે
જોતા એમની એક બીજાથી અત્યંત વિભિન્નતા જ નજરે ચડે છે,
જેનું કારણ એ બેના વિષયો વચ્ચેનું ઉત્તર અને દક્ષિણ મુઝના
જેટલું અંતર છે પહેલા ભાગના વસ્તુનો મુખ્ય વિષય રાજખટપટ,
રાજદરબાર, અને કારભાર વિવર્તનો હતો બીજા ભાગના મુખ્ય
વસ્તુનો વિષય કુટુંબમકમીલાની જાળ અને ધગગતુ બનાવો અને
વ્યક્તિગત ગુણદોષ અને રાગદ્વેષમાથી ઉપજતા સુખદુઃખ અને
મુઝવણો જ છે એ “ ગુણસુદરીના કુટુંબજાલ ” ની કથા અને
તેના આદિ મધ્ય અને અંત હવે તપાસિયે

એ કથા કર્તાએ એકને પાપે હોડી ફૂંચે તો એક બેને પુણ્યે
તરે પણ, એ કહેવતના દૃષ્ટાન્ત જેવી રચી છે વિદ્યાચતુર સુમાધની
પાઠશાળામા “ ઠેક સુધી ” (૨ ૩૨) બણી રતનગરીની ઈંગ્રેજશા-
ળામા માસ્તર^૪ થયો, અને દુરસદના વખતમાં એણે ગુણસુદરીને
બણાવી ગુણસુદરી પણ હોસીલી અને બુદ્ધિશાળી એટલે થોડાજ
વખતમા મગજની ખીલવટ, જ્ઞાન મેળવતાજ રહેવાની વૃત્તિ, સ્વતંત્ર
વિચારશક્તિ, અને ગસપરિપાક બહુ સારા થયા ત્યાં એક તરફથી
વિદ્યાચતુર બાળક યુવરાજ મહિરાજનો આચાર્ય નીમાયો અને
બીજી તરફથી તેના પિતામાતા ભાઈ બાબીઓ બહેનો અને તેમના
છ છોકરા વખાના માર્યા એને આખીને વ્રજગ્યા. આ તેર જીવમાથી
છ છોકરાને બાદ કરિયે તો બીજાનો વખો પણ નિર્દોષ અને કેવળ

---

૪ હેડમાસ્તર એમ ઘણું કરીને કોઈ ઠેકાણે લખ્યું નથી, જેમ “ ઠેક
સુધી ” એટલે એમ એ પણ ગર્ભિત રાખેલું છે પરંતુ આગળ આ
વાતની સમય ૧૮૮૩ ની આસપાસનો છે એમ કહી શકવામા આવશે,
તે પહેલા સત્તર અઢાર વર્ષ, એટલે ૧૮૬૫-૭૦ ના અરસામા, ડિગ્રી મેજ-
નીને થોડા જ સમયમા માણસને હેડમાસ્તરની જગ્યા મળતી જ, તો આ
તો મામાની વય પણ હતી.

સંજ્ઞેનન્મ, માતા ધર્મલક્ષ્મી અને વિધવા મોટી ભાભી સુંદર એ બેનો જ ગણી શકાય. પિતા માનચતુર આખી જીવાની નોકરી કરેલી છતાં નિષ્કિંચન રહેલો કંટવને લીધે, વળી હિતરતી જીવાનીમા અસાધ્ય રોગનો ભોગ બનેલો કંટવને લીધે, એટલે ન્યાયવુલાના એના પછાતા મુઠી શકાય એવી બેજ ભાગત કર્તા પૂરી પાડે છે; પ્રથમ એ કે મોડી મોડી પણ એણે એ કંટવ છોડી જ, અને બીજી કુટુંબમાના ભલમનસાઈ વાળા જન્મુએને તેમની જ ભલમનસાઈનો લાભ લઈ લઈને નહેર હોર જેવા બીજા કુટુંબીઓ કચરી ન નાખે એ તપાસવાનો કુટુંબરક્ષા અંગે જ વડીલનો જે મોટો ધર્મ, તે જણી પાળવા-પળવવાની એની કર્તવ્યબુદ્ધિ અને શક્તિ. સાસારિક પ્રશ્નોમાં સ્થિતિરક્ષક વળજી રાખીને આપણી રૂઢિ-ઓના શુદ્ધ રૂપનો બનતો પક્ષવાદ કરવો એ જ પોતાનો પોતાના જમાનામા મુખ્ય ધર્મ છે, એવી દૃઢ પ્રતીતિ વાળા કર્તાએ પણ આ ભાગમા સંયુક્ત હિંદુ કુટુંબ સંસ્થાના દોષસ્થાનો ચિતરવામા મથ્યા રાખી નથી, એ એમની કલ્પનાના વાસ્તવિકતા યુજીનો મહિમા પ્રતિપક્ષીઓને પણ સ્વીકારવો પડે એવો છે. સામી

---

૫ (અ) જીવો ' સાક્ષર જીવન ' નો મહારો પ્રવેશન, પૃ ૬૪ અને તે તળે ટીપ (બ) ભાગ ૪ પ્રકરણ ૬ માં પણ અવિભક્ત કુટુંબ સંસ્થાના દોષો ચિતરતાં પાછાં વાળી જોયું નથી બીજા ભાગમાના ચિત્રમા કુટુંબી વ્યક્તિઓમાથી કેટલીકની અનીતિ કંટવો આદિ કારણ રૂપે આપ્યા છે, તે પણ ચોક્કસ ભાગના ચિત્રમા નથી, મનુષ્ય માત્રને કુદરતી સ્વાર્થ, અજ્ઞતા, અને વાણ્યતાજી જેવી પામર વૃત્તિઓ જ મુખ્ય કારણો રૂપે રાખેલી છે અને તો પણ અતિકરુણ ચિત્ર દોરેલું છે કર્તા પોતે જેમા જન્મ્યા, ઉછર્યા, અને જેને આપ્યું આયુષ્ય વળગી રહેલા, તે કુટુંબ જીવનશીલી હિંદુ અવિભક્ત કુટુંબમા સારી પેઠે મોટું ગણાય એવું હવે અને એવા કુટુંબનો એમનો પોતાનો અનુભવ એકદરે એટલો તો શ્વાનિ-કાર હોવો જોઈએ, કે તે મહારા જેવા એકલ ઉછરેલા અને રહેલા માણસથી પુષ્કળ પુરાવા વગર મનાય પણ નહીં

બાળુએ આ અવિભક્ત કુટુંબચિત્રની બીજી વિશેષના એ છે કે એમાં કર્તાએ કમાનાર બાર બહેનાર દમ્પતીને વડીલના ધર્મ જમનું કર્તવ્ય તે માતાપિતા દંપતીથી જુદું પાડી નાખ્યું છે. હિંદુ અવિ-
ભક્ત કુટુંબની કેટલીક વિલક્ષણ સુસ્તેલીઓ આથી કરીને એમના ચિત્રમા સ્થાન જ પામી નથી. તેમ વડીલ સ્થાને અને બાર બહે-
નાર એ ને એ વ્યક્તિઓ હોય ત્યાં કેટલીક સરળતાઓ પણ થઈ
જાય છે, તેના લાભ પણ ગુણસુદરીને, એ પોતાના ગુણોત્કર્ષથી
નહાની છતાં વડીલ જેવી સૌના મનની પ્રીતિ અને શ્રદ્ધા સંપાદન
કરી શકી, ત્યાં સુધી મળતો નથી

કથાનું કલાદૃષ્ટિએ મધ્યબિંદુ ગુણસુદરીને કુસુદ અવતરી તે દિવસથી ચાળીશમે દિવસે એની અશુદ્ધિ મરી અને એ નહાઈ, એટલા સમયનું છે. આ અરસામા પડેલી અગવડોથી જ ઢોર જેવા કુટુંબીઓને પણ જાણવામા આવ્યું કે કુટુંબમાનું દરેકે દરેક પોતીકા આગવા રામદ્વેષ સ્વાયં ધૃષ્ટાં સદસહ્યાહ આદિમા જ મચ્યું રહે, પોતાના દુખને પણ બૂલવા જટલી કુટુંબબંધિત અને કુટુંબસેવા કોઈ ન સ્વીકારે, તે કુટુંબ ચાલી જ ન શકે નિષ્કામ જેવી અથવા કુટુંબસુખ વધારવાના જ રાગવાળી ગુણસુદરી રાતદિવસ બધે પહોંચી વળતી હતી અને બધાની ચિંતા રાખતી હતી તેથી જ આજ સુધી અગવડો નહોતી પડતી આ પ્રમાણે એમના હૃદયમા ચોકું પણ સ્થાન મેળવવા પામેલી ગુણસુદરીએ ખાટલામાથી હરતી ફરતી થઈ શકી તે પછીનો અશુદ્ધિને લીધે પોતાને મળતી કુરસદનો વખત સૌની પ્રકૃતિ અને સૌની ઇષ્ટ વસ્તુઓ વધારે જાણી લેવામા ગાળ્યો, અને એ જ અરસામા ગાડાની ખાલી પડેલી ધુસા ઉપર હાથમા રાશ ઝાલીને જેઠલા માનચતુરે પણ વડીલકર્તવ્ય હાથમા લીધું અને પછીના સમયમા ગુણસુદરીની અતિ કેમબહતા અતિ હૃદયરતા આદિથી આખા કુટુંબને અને ખાસ કરીને વિધાયતુર ગુણસુદરીને કંઈ મોટી હાનિ થઈ ન એસે એ બાબત સાવચેતી

રાખવા માડી. આમ આ મધ્યબિહુની આગળના અને પાછળના બંને પ્રતિહાસ દુઝાવી દેવામા આવ્યા છે, તથાપિ આખા ચિત્રના પ્રમાણમા ખામી રહી નથી.

આ કુટુંબકથાનો અંત આ ભાગમા પાચમા પ્રકરણને છેડે આવે છે. “ ગુણસુદરીના કુટુંબમા સર્વ વાતે હવે સિદ્ધિ થઈ અને એ કુટુંબનો સંસાર ચીલે પડ્યો ” (૨ ૧૩૭). વળી કુટુંબના જે ચાણસોને વિદ્યાચતુરને વળગી રહ્યા વગર છૂટકો જ નહોતો તેમનામાના ધણાખરાને માનચતુર પોતાની જોડે મનોરિયામા ગાખવા લાગ્યો (૨ ૧૪૮ અને ૧૫૧) એટલે એ રીતે પણ વિદ્યાચતુર ગુણસુદરીને સુખશાંતિ અને ક્યતા ભોગત્યાગાદિના માર્ગે મોકળા થયા. પરંતુ આ વસ્તુ એટલેથી જ સમાપ્ત થઈ ગઈ શકાય ખરી ? વિદ્યાચતુર ગુણસુદરીની બે પુત્રી કુમુદસુદરી અને કુસુમસુદરીના ભાગ્ય ૩૫ બીજા બે તંત્રુઓ-એ બંને જ્યાં પરણે તેને લગતી કથાઓમા જાય, તથાપિ સાથે સાથે આ વસ્તુના પણ તંત્રુઓ ગણવા ન પડે ? મોટી કુમુદસુદરીને પરણાવેલી હતી, સાસરે વળાવેલી પણ હતી. ત્યાં એના સુખદુઃખાદિ આ કથાના પણ ભાગ ન ગણાય ? કુમુદસુદરી અને કુસુમસુદરી આખા જટાક્ષલાપમાની એક બીજી જટામા નાચિકાઓ હોવાથી તેમના ભાગ્યના તંત્રુ તે વસ્તુમા જ હકલે આ ભાગના વસ્તુનું અવલોકન પૂરું કરતા એટલું જ કહેવું બસ છે કે ગુણસુદરી અહીં કુમુદસુદરીને સાસરે થયેલા અનુભવો વિશે પુત્રીએ બીજને દિવસે લખી કૃતેસંગ સવાર સાથે મોકલેલી ચિઠ્ઠી તેને છેક સાયકાળે મળી તેમાંના એક વાક્યમા જે મિતાક્ષર છે તેટલું જ જણાવવા પામે છે: “ હું અત્રે છું તો સુખી, પણ ગહાર હૈયું આજ ભરાઈ આવે છે તે કાલ લગ્નને મળીશ ત્યારે ખાલી કરીશ ” (૨ ૧૪૦). પ્રમાદધન અને કૃષ્ણકલિકાએ મળીને કુમુદસુદરી ઉપર સામે આરોપ મુકવાની સંતલસ વિશેની વિગતનો કાગળ વનલીલાએ કુમુદસુદરી તે પછીની પાછલી રાતે

આથી ત્યારે તેને હાથે હાથ આપેલો (૨ ૧૭૪), તે શુશ્રુષ્ઠરીને પુત્રી નદીમાં તથાષ્ઠ તે પછી કલાકેકમાં તેની પોદધીમાંથી મળે છે, ત્યારે જ માતા, અને પછી તુરંત પિતા, જમાણના અપલક્ષણો વિશે અને તેથી ઉપજતા પુત્રીરત્નના કુ ખો વિશે કદ્યે જાણવા પામે છે (૩ ૪૬-૫૦).

ત્રીજા ભાગની ઇંગ્લિશ પ્રસ્તાવનામાં બીજી વાક્ય એ ભાગના વસ્તુનું અવલોકન આરંભતાં જ સ્મરવા જેવું છે. “ This narrative still continues to be a mosaic or even blending of the actual and the ideal aspects of our life in these days, but the latter, henceforth, begin to acquire a distinct predominance over the former ” આપણા દેશમાં આ સંક્રાન્તિ કાળ ચાલે છે, તેમાંના વાસ્તવિક જીવનચિત્રો, અને ભાવનામય કલ્પના વડે રચાતા વધારે ઉચ્ચ જીવનના અભિલાષોના કલ્પનાચિત્રો, એ બંને વસ્તુ જોડે જોડે, અને વળી એ બેના સમિશ્રણથી પરિણમતા ન કેવળ વાસ્તવિક તેમ ન કેવળ કાલ્પનિક એવા ચિત્રો, એ ત્રીજી વસ્તુ આ વર્ણનાત્મક કૃતિમાં હું આજ સુધીમાં આપતો આવ્યો છું તેમ આ ત્રીજા ભાગમાં મેં આપું છું, પણ આ ત્રીજા ભાગથી માડીને કાલ્પનિક વિધાનો વાસ્તવિક છબીઓને દાખી દે, ઝાખા પાડે, એવા થવા માડે છે. ” ‘ રત્નનગરીના રાજ્યતત્ર ’ નું વસ્તુ પણ, પહેલા ભાગના જેવું, રાજ્યખટપટ અને રાજ્યતત્ર છે પણ જે ભાગ વચ્ચેનું અંતર જમીન અને આસમાન વચ્ચેના અંતર જેવું છે. પહેલા ભાગના વાતાવરણ, બનાવો, અને પાત્રો, હું કહી ગયો તેમ, ત્રણે પરિમાણના યથામેલ્ય સંયોગવડે સઘાતા વાસ્તવિકતા^૧ શુશ્રુવાળા છે. આ ત્રીજા ભાગમાં મક્ષરાજ અને એનો ઇતિહાસ આકાશના

---

૧ એ પાત્રો આદિમાંના દોષ જોવા અને માપવાનું કાર્ય પાત્રાલેખનના અવલોકનમાં વધારે સારી રીતે થઈ શકે એવું હોવાથી અહીં પકવ મુકેલું છે

રંગો, વાદળોની આકૃતિઓ, અને ઉંડા ઉંડા બોમખારના તેજપુજ, તારા, તેજભાસ, આદિ કાલ્પનિક અંશોની બનેલી આમાનુષ પ્રતિભાઓ છે. નવલકથા નવલકથાપણું આ ભાગથીજ લખતી જાય છે. છબીઓ પાડતી પાડતી પીછી અટકી જાય છે, આખ સન્ન્યુપ સૃષ્ટિ જોતી જોતી બીજુ જ કંઈ જોઈ રહે છે, અને પીછી એ “દર્શન (VISION)” ચીતરવાને મથે છે. પ્રસ્તાવનામા કર્તા દલીલ કરે છે કે ગુચ્છનાયલા વિસ્તવાદી અસુદર જગતમા કલાતું કાર્ય સરલતા અને સવાદ રચવાતું છે, સૌદર્યસર્જનની પદ્ધતિએ આ દલીલનો લાભ કર્તાને કેટલે સુધી મળી શકે એ સુદાનો નિર્ણય તો આખી અવલોકનક્રિયાના સમાપ્તિકાલે સભવે એવી ક્રિયાની માત્ર ચક્રુવાતના આ વ્યાખ્યાનમા એટલું જ કહીને ચલાવી લેવું પડે છે, કે આ બિદુથી કર્તા નવલના બુલેકમાથી પુરાણના ભુવલોક તરફ વધારે તણાય છે, અને બને છે એમ કે સજીવન પાત્રોના સુખદુઃખ રાગદ્વેષ ભોગત્યાગ આદિનાં ચિત્રોને ઠેકાણે વા તેમની સાથે સાથે, એમના અયસ દર્શમા રંગરોગના સવાદોનું અથવા ફિલસુફ, રાજપુરુષ, પક્ષવાદી, નિબંધલેખક, ટીકાકાર, એવા એવાના વાદપ્રતિવાદ અને વ્યાખ્યાનોનું, કે પત્રકારની કટારોના જેવી થીમડિયા ઉપલક્રિયા વાક્યમાલાઓનું પથ્ય સ્મરણ કરાવે, એવું એવું ધણુંયે આવી જાય છે.

કર્તાએ આ ત્રીજા ભાગમા જે ઇતિહાસ કંઈપી કહાડયો છે તે આખો એક પ્રશ્નના જવાબ જેવો છે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની સત્તા જે સમયે નવીસવી પ્રસરતી હતી તે વેળા તેના અધિકારીઓમા અને તેના તત્ત્વમા જે ગુણ જે મર્યાદાઓ અને જે હુન્ન-ગ્રાહો હતા, તેનો પૂરેપૂરો લાભ લેવા સમર્થ અને એ બદલાતા કાળમા એ લાભ લઈને તેમ પોતાના જ વીર્યથી બળવત્તર અને વિશુદ્ધતર થવાની શક્તિવાળું એક પથ્ય દેશી રાજ્ય હોત તો તેને ઇતિહાસ કેવો રચાત ? પ્રધાન ગમે તેવો દુસ્અદિશ નિપુણ નિઃસ્પર્શી હાતીનો આશો અને સમર્થ હોય તોપણ એકલકલ્ય સત્તાકલાપના

અમર્યાદ શાસનતંત્રમા તેનું આવા પરિવર્તકાલમા થોડું જ નીપજત, અને થોડા પ્રતિનિધિઓ કે થોડા નાયકોનું કોઈ પણ રૂપમાં અસ્તિત્વ નહીં, એવા પાયામાથી આવો કલ્પિત ઇતિહાસ ઉઠાવવાનો, એટલે એવા કલ્પનાવૃક્ષના બીજ લેખે પોતાના રાજ્યશ અને તેની પ્રનાલિકાઓના ગૌરવને રાષ્ટ્રના પરમ દેવત પ્રમાણે રક્ષનારા એક પછી એક મહાસમર્થ રાજાઓની અખડ પરંપરા જ લેવી ધટે, એટલે અંશ કર્તાના દર્શનમા વાસ્તવિક પણ છે. પરંતુ અહીં આગળ જ એમની વાસ્તવિકતા સમાપ્ત થઈ જાય છે. જગતનો ઇતિહાસ અનેકાનેક દષ્ટાન્તોવડે પુકારી પુકારીને કહે છે કે મહા પરિવર્તોના સમયમા રક્ષણને સારુ સ્વતંત્રતા ઉભારવાને માટે ગમે તેવા સમર્થ રાજાઓ વા નાયકોની એક જ પરંપરા પર્યાપ્ત નથી. પાસે પાસેના રાજ્યોમાંથી એવી બેચાર પરંપરાઓ અવિચ્છિન્ન ચાલે અને અન્યોન્ય ખરા દિલનો સહકાર સાધે, તો જ એ આખો રાષ્ટ્રસંઘ પોતાનું સ્વારજ્ય ટકાવી રહી પરિવર્ત કાળનો પાર પામી શકે આની સામે દલીલ આવી શકે છે કે જ્યાં પદ્ધતિ ઇતિહાસની નહીં પણ કલાની સ્વીકારવામા આવે, ત્યાં એક જ અસ્ખલિત પરંપરા પણ-કલ્પનાના પ્રદેશમા-દોષવાળી નથી, અને કલામા તો લાઘવનો ગુણ મોટો છે.

અસ્તુ આ કાલ્પનિક ઇતિહાસ કે અભિતિ ચિત્ર કે પુરાણ આ ભામના સાતમાથી તેરમા સુધી એમ સાત પ્રકરણમા આવે છે. મોક્ષલાર્થ કે પેશવાઈ પેસી જ શકવા ન પામેલી એવા ન્હાના ન્હાના દેશી રાજ્યો ગુજરાતની સરહદ ઉપર કુન્ડલી છડર સુધીમા છે ખરા. આ હઠીકતનો લાભ કર્તા રત્નનગરીને આપીને જ આરબ કરે છે કંપનીએ પેશવાઈના પ્રતિનાધ વારસ અને ભક્ષક બની પોતાની સાર્વભૌમ સત્તા પ્રસારવા માંડી તે દાયકામા નાગરાજ અને કંપની સાથે ત્રિઅઠ ચાપ છે, તેમા નાગરાજ અને હસ્તિના શૌર્ય અને સેનાપતિત્વને બળે, સમીપના રાજાઓને સાથે રાખ

વાના નામરાજના નય-વ્યવહાર (diplomacy)^૭ ને લીધે, અને કચનીના સેનાપતિની ઉદાર ઉદારતાને લઇને અંતે “ નિર્દોષ દેખાતી સરતોના કરારવાળો સંધિ ” (૩ ૧૩૩) થાય છે. ઇતિ-હાસનું બીજું પ્રકરણ સત્તાવનના બળવાના સમયનું યોજ્ય છે. મહારાજના ઇતિહાસનું એ પહેલું પ્રકરણ હોઇ તેમાં જ આ વસ્તુનો આરભ ગણવો યોગ્ય છે. મુખ્ય ભાષાત તેમ હજી અપુત્ર મહારાજના વારસ સામંતસિંહની અડગ રાજબક્ષિત આ પ્રકરણમાં પગ-ખાય છે અને વજ્રલેપ થાય છે. મહારાજને સંકાન્તિકાલ સામે લેવાના કામથી ઉપાય પણ રૂપદ દૃઢ રેખાઓમાં સ્ફુરે છે રાણી અને પ્રધાન એ ચુકાબલે ગોણુ સાધેના પણ કસોટીમાં શુદ્ધ કામન ઉતરે છે. મુબાલ્લારાવ અને કેશવજીની સાથેના વિવાદમાં કર્તા કથાને પાછી વાસ્તવિક ભૂમિ ઉપર આણી પણ શકે છે.

પછી તુરત રાજાઓ અને ભાષાતોનું ક્ષત્રિયત્વ પોષાય અને બંને વચ્ચેના બંધુભાવની નદી બહેતી જ રહે એવી નવી રૂઢિઓ યોજાય છે અને કદાપિ કોઇ ભાષાતને રાજ સાથે વિરોધ પડે તો તે ચુકવવામાં રાજની અમર્યાદ સત્તા ઉપર ભાષાતોના અંકુશને વ્યવહારમાં યુદ્ધ ન નીવડે એવો નવો કામદો પણ ભાષાતોની સર્વાનુમતિથી યોજાય છે, અને આ પ્રમાણે સાર્વભૌમ સત્તાના પ્રવાહની છેળો ચારે પાસ વધારે નજીકમાં ઉછળતી આવતી હતી, તેની સામે-માત્ર રાજ્યતંત્રમાં ઘટતા ફેરફારથી જોવી બની આવે એવી-પાળ રચાય છે વળી મહારાજને પુત્ર પણ અતરે છે.

૭ આ શબ્દ મહારાજ નથી, મહારાજ એવો પણ નથી, પણ અહીં વાપરે છુ, કવિએ એ જ શબ્દ વાપરેલો હોવાથી-જુવો ૪ ૭૧

૮ સાર્વભૌમ સત્તાના સેન્ય બળ, આર્થિક બળ, કે આખો દેશકાળ ફેરવી નાખે એવા મનોબળ સામે શેષ ઉપાય ? એવો સવાલ સ્ફુરતા જ આ અર્થાન્તરે કર્તાના શેઠીબલે અર્પેલુ ગૌરવ નિ સાર જોડે લાગી નાય છે આવા કામના આશય પ્રકરણમાં વીરરાવ મર્યાદે, અંકુશ, અવીરુદાસ,

રાજ સભા સાથે રાજકીય (political) હક મેળવનાર બાપાતો તરફથી, રાજ્યનું એટલા જ મહત્વનું બીજું અંગ, જે રાજ્યના પ્રધાનાદિ પગારદાર અમલદારો, તેને ભય ઉત્પન્ન થાય એ દેખીતું છે એ બયનો પણ ખરો અને સ્થાયી જવાબ આપ્યા કરે એવો પ્રતીકાર ન યોજાય તો અમલદાર વર્ગ નબળો પડી જાય, અને તેથી પ્રજાને રાજ્યને અને રાજ્યને પણ ગુસ્સાન થાય. આ કાષ્ટ-નિક ઇતિહાસમાં પણ કર્તા આ જોતા નથી, જુએ છે તોય જોતા નથી, જોઈએ એવો પ્રતીકાર એમણે યોજ્યો કે સચવેલો પણ નથી. માત્ર સામતસિંહ પ્રધાનનું ખૂન કરવાનો ઉચ્ચાર સરખો આવેશમાં કરી દે છે, આ મહારાજ એને દેશવટાની સજા કરી પ્રધાનનું રક્ષણ કરી લે છે. કાષ્ટનિક આકાશ પુષ્પ રચિયે ત્યારે તેની પાખડીઓ આદિ યથાયોગ્ય રચવી જોઈએ, બાપાતોના હક્કનો કાયદો રચ્યો તો અમલદારોના પણ બાપાતોથી રક્ષણને માટે રાજની અતિમ સત્તાના ઉપયોગ ઉપરાત કાયદા જેવી બીજી પણ ઢાલ જોઈએ. સામત સામત હતો અને મહારાજ મહારાજ હતો એટલે એકદમ શિક્ષા થઈ અને તે એકદમ પળાઈ, પણ બીજી સંજોગોમાં આવા બનાવમાંથી આખી સેના કે તેનો એક ભાગ બંડ કરી ભેસે અને રાજ્ય વિપ્લવ વા આતર વિગ્રહ સળગે જ એ દૃષ્ટિએ જોતાં આ ઊંચુપને સંકલનાદોષ ગણીને અર્થવાર્માં આવી છે. મૂને તો લાગે છે કે, અમર્યાદ એકશાસનના તત્ત્વમાં રાજની કુલ સત્તા ઉપર ગમે તેવા

શ કરશમાં, અને વિવાદપુરના ભાષણોમાં આ સર્વ કર્તાએ સ્વીકારેલું છે જ એટલે અવલોકનકાર વા કર્તાનું હાર્દ શોધનારને માટે સાર એ નીકળે છે, કે ત્રીજા ભાગમાં મહારાજને લગતી નવલકથા અને ચોથા ભાગમાં મહા-મહાબલનમાની ચર્ચાઓ, એ બેને પૂર્વકાંડ અને ઉત્તરકાંડ જેવા, એક મહા-વિષયની અનેક દૃષ્ટિબિંદુએ કરેલી સળગ મીમાંસાના અન્યોન્યપરક અંગ જેવા, ગણવાના છે ચોથા ભાગમાં શ્વેદકાન્ત ઉપરના પત્રો અને તેના એણે લખેલા જવાબ મળીને જે ચિત્ર થાય છે, તે જ બીજા ભાગમાંના સસાર-ચિત્રની પૂરવણી કરીકે લેવાનું છે, તે જ પ્રમાણે

અમત્યના કોઇ પણ વર્ગના હક્કના સ્વીકારની રાજકીય (political) મર્યાદા દાખલ કરવામા આવે, તો ડગલે ડગલે આપુ તત્ત્વ પ્રજાસત્તાક (democratic) અને જવાબદાર (responsible) બની ન જાય ત્યા સુધી સ્થિરતાનો કાઠો આવે જ નહીં રાજકીય દિલસૂરીનો આ સિદ્ધાન્ત ખરો હોય તો તે અસ્થિર વચલી સ્થિતિઓના વાસ્તવિક ઇતિહાસો જ હપથોગી છે, વચલી સ્થિતિઓમાથી કોઇ એકનું કલ્પનાં ચિત્ર ગમે તેવું મોહક આલેખવામા આવે, તો પણ તે અવાસ્તવિક હોવા ઉપરાંત લગભગ નિરૂપયોગી અને નિર્સાર પણ છે. આપણા રાજ્યોનું અત્યારે પ્રચ્છન્ન ક્ષાત્ર તેજ પુનરુત્થાન પામે અને મહારાજ જેવા રત્ન પાકે તો-એ પ્રકારની અતિમહા મારા જેવાને અતિ બહેમની બહેન જેવી જ લાગે છે

સાવંભોમ સત્તા મરાલપટ્ટણમા સુખ્ય અને હીલાપુરમા પેટા શાણુ નાખે છે, મહારાજ રત્નનગરીના વિશેષ રક્ષણને માટે એની ચતુઃસીમા એક પાસ સમુદ્ર અને એક ખૂણે સુન્દરગિરિથી છે તેવી ચોમર્દમ સુદૃઢ કરવા મથે છે, સામન્ત પુત્ર મૂળરાજ સામે શાય છે, અને મણિરાજ વપમા આવવાની સંધિમા મૂળને એક અસમ્ભવિત જેવા મધ્યયુદ્ધમા હરાવે છે, તે પછી તે અને કમળાકુમારી અન્યોન્ય પર્સદગીથી પરણે છે, અને આ પ્રમાણે સર્વરીતે વિજયી અને યસસ્વી મહારાજ પ્રફુલ્લ મને અને ઉમગી હૃદયે નિવૃત્તિ સ્વીકારી મોક્ષસાધના આદરે છે અને થોડાજ કાળમા વિદેહ થાય છે આ પ્રમાણે ત્રીજા ભાગના આ વસ્તુનો અંત છે. આ ભાગ છોડીને આમળ ચાલતાં સામતસિંહ અને મૂળરાજના આલેખન વિશે સ્વીકારવું પ્રાપ્ત થાય છે કે એ બેમા તો વાસ્તવિકતાના અંશ કાલ્પનિકે અશૌ તળે દબાઇ ગયેલા નથી.

જડસિંહ બૂપસિંહના રાજકુળ, રાજદરબાર અને તત્ત્વના કરતા જેમ રત્નનગરીના રાજ્યો અને ઇતિહાસની ભૂમિકા ઉંચી છે તેમ ગુણસુદરી ધર્મલક્ષ્મીનાં કુટુંબજન્ય કરતા વિષ્ણુદાસ અને વિહારપુરી,

ચત્રાવળી અને મોહનીચૈયાના મંત્રિપુટીનો સંસાર અને તેની ધટમાળ અત્યંત ઉચ્ચ કક્ષેલા છે. ચંદ્રકાન્ત આપણી અવિભક્ત કુટુંબ સંસ્થાના બચાવમા કહે છે કે એ સંસ્થાના આશય, વ્યક્તિ વ્યક્તિના ભોગ અને પ્રગતિ અને તે માટેની સાધનસંપત્તિ યથાશક્ય વધારવા, એવા છે જ નહીં, સંસ્થાજન તળે જન્મતી અને સંસારયાત્રા કરતી ન્હાની મોટી વૃદ્ધ સ્ત્રી અને પુરુષ સર્વ વ્યક્તિઓની સમાનતા જળવાય અને સમૃત્તિમા જનસ્વભાવ અને પરિસ્થિતિ બળે કુદરતી રીતે પ્રકટતા સુખદુઃખ સૌ વ્યક્તિઓ સંસ્થાના અંગી તરીકે સહી જવા અને વેઠવામા અન્યોન્ય સહચારના ગુણ અને પ્રભાવ કેળવે, એજ આપણી આ પુરાણ સંસ્થાના સનાતન આશય છે ઈંગ્રેજ અર્થશાસ્ત્રની પરિભાષામા કહિયે તે આપણી કુટુંબ સંસ્થા progressive અને competitive individualism ની નહીં પણ protective અને co-operative communalism ની સંસ્થા છે (૪૧૬૧-૨). આપણા કુટુંબો કરતા પણ આપણા મઠોમા મહંસધનું અને મહંપતિનું આધિપત્ય વધારે, અને મઠમાની વ્યક્તિઓનું નિયમન-નિયંત્રણ વધારે કડક, પરાપૂર્વથી ચાલતું આવેલું છે. વળી કર્તાએ સાક્ષરજીવનમા વાપરેલી પરિભાષામા, કેવલ અનુપૂર્ણતા લૂખાસૂઝા પ્રસાદથી જ તૃપ્ત રહેવું, અર્થોપાર્જન અને અર્થસંચયના કર્તવ્યોને છેક જ ગોંધી ગણવા, એ પણ આપણા મઠોના યૌદ્ધ સધ ઉત્પન્ન થયો તે મહેલાના કાલથી ઉમગભર સ્ત્રીકારેલો સપ્રદાય છે જે બુદ્ધિશીલ બેતી વજેરે લૌકિક ઉલ્લોચોની દૃષ્ટિએ નકામા જેવા હોય તેમા વસતુ, રાગ રાણીઓ ચૈઠ શાહુકારો અને સામાન્ય ગૃહસ્થોની ઉદારતાથી જે ધન અનુકૂલતા આદિ મળે, તે આવા સ્થલની સાદા સાધુજીવનને પ્રતિદ્વંદ્વ નહીં એવી સુદૃઢતાઓ ખીલવવામા વાપરવા, અને અર્થસંચયના બીજા સ્વરૂપો પણ વ્યક્તિઓએ નહીં પણ સંઘઓએ અનુકૂલતાઓવાળા રચવા, તથા જ્ઞાન, કલા, સંસ્કૃતિ અને દુકામા ચિત્તશક્તિના આત્મોત્કર્ષ જાતે ખીલવવા અને સામાન્ય પ્રજામા પ્રસારવા ખીલવવા એ પ્રકારના મંથનને જ મઠો તેમ મઠમાની

અક્તિઓનો પ્રધાન ધર્મ ગણવો, એ પણ આ આપણા મઠો સજીવન પ્રગતિમાન દશામાં હશે ત્યારે તેમનું ખાસ લક્ષણ નિઃસંશય હતું. હિંદુ સંસ્કૃતિનું આ વલણ પકડવામાં અને આ નવા અને અતિસૂચક દૃષ્ટિબિંદુથી આપણી સંસ્કૃતિ આપણી સંસ્થાઓ અને ન્હાની મોટી પ્રનાલિકાઓ અને આપણો ઇતિહાસ સામોપાગતપાસવાનો પ્રયત્ન કરવામાં ગોવર્દનરામ પ્હેલા જ હતા. આથી કરીને આવા દર્શને દર્શને એમને પ્રોત્સાહન મળે, અને એવા એવા પૃથક્કરણ સંશોધન અને શાસ્ત્ર સંસ્કરણની સાથેસાથે એમની કલ્પક શક્તિઓ પણ, આ સર્વ મૂર્ત સ્વરૂપોમાં અને અનુકૂલ સંસ્થિતિના છાયાપ્રકાશમાં મુકવામાં આવે તો કેવીય રસચમત્કૃતિઓના પ્રતિદર્શન પામિયે, તે જાતે જોવા અને સૌને દેખાડવા ઉમંગથી કુદી પડે, એ પણ સમજી શકાય છે

આપણા જટા કલાપમાની ચોથી જટાનું રૂપ આવું છે. રત્નનગરીના ઇતિહાસના અભિત્તિચિત્રમાં તે ઇતિહાસ હોવાથી મહારાજની કારકિર્દીના આરભ મધ્ય અને અંત જેવા આદિ મધ્ય અને અંત જતાવી શકાય એમ છે. પણ ચંદ્રચૂડ ઉપરના વિષ્ણુદાસજીની મીઠી સાત્ત્વિક આજીવનના મઠ, વિહારમઠ અને પરિવ્રાજિકા મઠનું તેજોમય ચિત્ર કોઈ ઠેકાણે કોઈ કાળે હતું જ નહીં છતાં “સરસ્વતીચંદ્ર”ના કાલ્પનિક દેશકાલમાં છે, રત્નનગરીના જીવ-લોકમાં યે નથી જતા છે, ચમત્કારશૂ મુન્દરગિગિનો જ મોટામાં મોટો સુદરમાં સુદર ચમત્કાર જ છે, તેને વળી આદિ મધ્ય અંત કેવા અને નાચક નામિકાદિ પણ આથી હોય ! વિષ્ણુદાસ સસાર સુકી અહીં આવ્યો. અહીંના પ્રયત્નદાર અને પ્રનાલિકા-ખાણોમાના તત્ત્વોનું તારતમ્ય કરીને અને મઠપતિ થઈને સર્વતોબદ્ધ સમુદ્ધાર કર્યો, એટલાને આ ભાગનો આદિ કહિયે, પચમહાવચનું આખ્યાન કરીને તેણે આ રાત્રિનો સમાધિ સાધ્યો, અને તે પૂરો થતાં સરસ્વતીચંદ્રની પોતાના ન્હાના સરખા સંકુચિત કર્તવ્ય અને હિત-

શક્તિવાળા મઠને મુકાબલે બધી રીતે ઝહડી જાય એવા કોઈ મહા મઠની સ્થાપના કરવાની યોગ્યતા અને જિજ્ઞાસા જોઈતી તેને સ્વતંત્ર કર્યો, એ હકીકતને અત કહિયે, અને આ બે બિંદુ વચ્ચેના ભાગને મધ્ય કહિયે, તો એમા બાધ તો નથી પણ-એવા છેક ઉપરછલા પૃથક્કરણથી અર્થલાભ પણ નામનો જ છે.

આ ભાગને લગતી એક ટીકા અહીં જ નોંધી લઈશું નવીન-ચંદ્રને અલક્ષ્ય રહસ્યમાથી સિદ્ધાન્તમત્રો સંભળાવ્યા, મઠના બાવા-બાવીઓના વેશનું રહસ્ય પ્રકટ કર્યું અને “ દષ્ટિ કટાક્ષ કરી પૂજ્ય, ‘કેમ, બચ્ચા, તારામા અલખ જાગ્યો ? ’ ” અને ઉત્તરમા એણે મનન માટે સમય માગ્યો, તે પછી કર્તાએ વિજ્ઞાનસના મુખમા જે વિગતિના અગત આજીજી જેવા વચન મુક્યા છે તે એ મહા-માને તેમ આ ભવ્ય સૌદર્યની સાથે મુકાબલ માધુર્યથી ઉભરાતા આખા ચિત્રને અજાજતા છે (૩ ૧૦૭-૮)

હવે આપણે આ ચારે વસ્તુમા પરાવાઈ, ઉપરતળે શુશાઈ, અનેકાનેક રીતે સંબંધમા આવી આખો કેશકલાપ સાકળી લઈને તેની એક જટા બનાવે છે, તે પાચમું વસ્તુ લઈયે. ડોકુ જેમ જરીરનું ઉત્તમાગ, તેમ એ ઉત્તમાગનું પણ જે ઉત્તમાગ તેમાથી નીકળેલી આ જટા આ ચારે એકબીજાથી સ્વતંત્ર વસ્તુને પોતાના જીદીજીદી રીતે ક્રપકારક અમ બનાવતી બનાવતી તેમનામા શુશામ છે અને ઉપર વચ્ચે અને તળેથી વીટાઈ વળે છે આ વસ્તુનો નાયક સરસ્વતીચંદ્ર છે અને નાયિકાઓ કુમુદસુદરી અને કુસુમસુદરી એ બે બહેનો છે તેમા દીન કરુણરસનું પાત્ર એકલી કુમુદસુદરી છે, ઉત્સાહક રસતેજના કિરણોનું પ્રભવસ્થાન એકલી કુસુમસુદરી છે, આટલા બેદને માટે જે જે જોઈયે તે તે કેળવણી યુક્તિ અને પ્રકૃતિના બેદ-પરંતુ એટલા જ-કર્તાએ બે બહેનો વચ્ચે રાખેલા છે. દિવસ અને રાત એ બે મુખ વારાફરતી ધરતો સૂર્યો-દયથી સૂર્યોદય સુધીનો પ્રત્યેક કાલખંડ જેમ દ્વિમુખી પણ એક જ

(૨૫)

વ્યક્તિ છે, અથવા ચદ્રમાનો આખો ગોળો તેજસ્વી અને ભાગ્યવશાત્ નિરતેજ એવા બે ગોળાર્ધનો બનેલો છે, તેમ આ વિચિત્ર નવલકા નામિકા છે તો એક, પણ તે એક કાયા ઉપર બે સુખ શોભી રહ્યા છે, એક મુઠાબલે સ્થામ અને બીજી ગૌર. વળી નાયક સરસ્વતીચદ્રનો બંને સાથેનો સર્વથ સાત્ત્વિક અરલાતૂની (Platonic) ઉરયોગનો જ છે. કુસુદસુદરીની સાથે એનું લગ્ન વા પુનર્લગ્ન થતું જ નથી, એની સાથે સરસ્વતીચદ્રનો ઉગ્રયોગ સૌમનસ્ય ગુદા અને તેમાના સ્વપ્નમા થાય છે, કુસમસુદરીની સાથે એનું લગ્ન થાય છે તે વિશે બીજાઓ ગમે તે આશા બાધે, પણ વર કે કન્યા એકેએ તે લગ્ન માઠને સસારી લગ્ન ગાઠ તરીકે સ્વીકારી જ નથી; આમ બે સ્ત્રીઓ સાથે ઉગ્રયોગ સાધનારો નાયક સસારી દૃષ્ટિએ સન્ધારી જ રહે છે, એ પણ આ આખી નવલકથાનું મોટામા મોટું લક્ષણવિશેષ ધ્યાનમા રાખવાનું છે. વિષ્ણુદાસજીની દીક્ષા એ સ્વીકારે છે, પછી પાછો સસારમા- 'વિકાર મઠ' મા-આવે છે, સસારના કલ્યાણને જ અર્થે સંન્યસ્તધર્મ ભતે તો પાળે જ છે, પ્રકૃતિએ જન્મથી જ એના ઉરમા જડી આપેલો હોવાથી.^૯

સરસ્વતીચદ્ર સિવરાત્રિને આગલે દિવસે વ્હાણુમાથી સુવર્ણપુર ઉતર્યો અને તેની અને કુસુદસુદરીની રાજ્યશર મહાદેવના વાડામા " મળી દબોદહ " - એ આ વસ્તુનો આરબ છે. પણ અહીં સરસ્વતીચદ્રને પોતાના નામ અને ઝોળખાણ છુપાવવા પડે છે, શા માટે? વળી એ છેલ્લા ત્રણ મહિનામા એટલો કૃશ અને વિવશ થઈ ગયો છે કે કુસુદસુદરી એને બરાબર ઝોળખી પણ શકતી નથી આ બેય વાતનો ખુલાસો બંનેના પૂર્વેતિહાસમા છે. કુસુદ બાળક હતી ત્યારની એ બેની સમાઈ કરી મુકવામા આવેલી, છેલ્લા વર્ષ દોઢવર્ષમા એ બેને

^૯ અથવા, " સસારીએ સ્ત્રીપુરુષમા જે ભેદ સ્વીકાર છે તે આપના ચરણમા આપ્યા પછી હું કેવળ ભૂલીજ ગયો છું " (૪૪૩૩) એ પ્રમાણે, પ્રકૃતિબીજ અનુકૂળ બલિષ્ઠ પોષણ મળતા પૂરેપૂરું ખીલ્યું એમ લેઈ

પત્ર બવહાર પણ થયેલો, અને સરસ્વતીચંદ્ર કુમુદના પિતાને ત્યાં એકથી વધારે વાર જઇ હર વખત વત્તાઓછા દિવસ ત્યાં રહેલો, અને આ પ્રમાણે કુમુદસુદરીનું કિશોરાવસ્થામાથી ધૌવનમા સંક્રાન્ત થતું બાલક અને સરલ અને વિદ્યાવ્યાસંગથી રસભોલુપ બનેલું હૃદય એણે પૂરેપૂર્ણ હરી લીધેલું, તથા લગ્નતિથિ પણ નક્કી થયેલી, પણ પછી સરસ્વતીચંદ્રે અચાનક જીવે જાગે પસદ કર્યો સરસ્વતીચંદ્રની માતા એના બચપણમા જ મરી જતા, એના પિતા લક્ષ્મીનંદન સરસ્વતીચંદ્રથી પણ ન્હાની ગુમાન નામે નવી વહુ પરણ્યા હતા ગુમાનની પદરેકની ઉંમરે તેને એક પુત્ર થયો અને એ હલકા સ્વભાવની સાવકી મા સરસ્વતીચંદ્રને ચત્રુ જેવો જેવા લાગી વળી લક્ષ્મીનંદન બીજ વરતી જાણીતી નમળાઇને વશ થઈ મોટા પુત્ર વિશે બેઠાવા લાગ્યા અને છેલ્લા દોઢ મે વર્ષમા બનાવ પણ એવા બન્યા કે ગુમાન એટલી હલકી અમર લક્ષ્મીનંદન એટલા નમળા ન હતા, તોપણ પિતાપુત્રના મન એક બીજથી થોડા ધણા ઉંચા થોડા કાળ માટે તો થાતા જ સરસ્વતીચંદ્ર બણી રહ્યો અને પિતાએ તેને પોતાના બ્યાપાર રાજગારમા સાથે જોડ્યો, એટલે થોડા જ સમયમા પુત્રની અસાધારણ શક્તિ ઉદોગ અને નિર્ણયાત્મક પ્રકૃતિને લીધે પિતાએ એને સોપેલું એટલા કામકાજમા જ નહીં, પરંતુ આખા ધધામા તે જ મુખ્ય શેઠ જેવો બની ગયો. લક્ષ્મીનંદનની ડંડી અને વિલાસી પ્રકૃતિ અને ઉંમર થતા મદ પડતી શક્તિને લીધે આ પરિણામ આવી ગયા પછી જ તેમણે પ્રત્યક્ષ કર્યું વળી સરસ્વતીચંદ્ર સંજોગબજે ગર્ભશ્રીમત હતા તે ઉપરાંત પ્રકૃતિથી પણ ગર્ભશ્રીમત જન્મેલો હતો પૈસા સત્તા અને માન તુલ્યવત છે એમ બોલનારા ધણા છે, પણ જે કંઈ આચરણ કરે વા જાણીને પડયું મુકે તે સર્વમા ડગલે ડગલે એ તુલ્યવત્તાની પ્રતીતિ ઉપસી જ આવે એવા માણસ વિરલ હોય છે, જે અતિ ટેડીલા પણ હોય છે. સરસ્વતીચંદ્રમા તો મુલથી આ બે ઉપરાંત એથી યે અસાધારણ એક

ત્રીજી લક્ષણ પણ હતું. તે જોડેથી ચતુર, ક્રોધ, સહૃદય અને રસિક હતો તેટલો જ અનુરાગી પણ હતો. તે સામા માણસના સ્નેહ વા ઉપકારને વશ થઈ સામાન્ય અનુરક્ત માણસોના કરતા ધણી વધારે સ્નેહ અને માયા બદલામાં આપતો, સાચા ઉમળકાથી આપતો, પણ સાથે જો પોતે જાત ઉમળકાથી બીજા કોઈનો સ્નેહ કરે, જો લગભગ અશક્ય હતું આવા માણસ જ જન્મના વેરાગી ગણાવા લાયક છે. અને એવો કોઈ ગર્ભશ્રીમત પણ હોય, તો શૈથિ અને ઉત્સાહ જો બે ગુણ જોનામાં માથે હોય તે જો બે ગુણોના પગ પર ઉદ્ભાવનથી અતિસાહસિક બની જાય, તેમ આવા ગર્ભ-શ્રીમત વેરાગ્યના દાખલામાં પણ બને છે ગુમાન ધર, વ્યાપાર રોજ-ગાગ, આદિની ઝીણી મોટી હકીકત જુદી દૃષ્ટિએ જોયે, પિતા પણ સહિત થયે, જો કંઈ સરસ્વતીયદ્રે જોયું જ નહી, લેખામાં લીધું જ નહી, તો જો પ્રમાણે બનવું 'કુદરતી છે, એવો વિસવાદ થતો જ અટકાવવાને સજ્જ રહેવાની પણ જરૂર છે, સ્નેહ અને સંપત્તિ અંગે એવા ટર્તવ્ય પણ અનિવાર્ય છે, એવો કંઈયે વિચારોદય એને થાય જ થેનો ' સરસ્વતીયદ્રે ઉમતી સ્ત્રીઓના અસ્પાનુભવમાં આ ભૂલ થઈ ગઈ, તો એની દાદીએ સાચી બાબતની પણ એટલી જ ગંભીર ભૂલ થઈ ગઈ. એણે માની લીધું કે લક્ષ્મીનદન ગુમાનનું પૂતળું જ બની ગયો છે, જો જાખત અસાધ્ય જ થઈ ગઈ છે, અને પૌત્રને સાવકી મા રજાવાયે જ. આથી પોતાનું જો કંઈ હતું તે પૌત્રને આપી દેવાનો, અને જો લક્ષ્મીનો કેવળ નિર્યુક્ત માણસ એટલું આપેલું ન છુટકે પણ સ્વીકારે, અને કોઈ રીતે પાછું ફાગી ન જ દઈ શકે, એમ તેને આપવાનો નિશ્ચય કર્યો દાદી નિદાનમાં ભૂલી, તે માટેનો ઉપાય પણ જોડો લીધો, અને તે અમલમાં આણવાની રીતમાં પણ જો અતિ સાવધતાને રસ્તે ગઈ ધડપણનો કે નયના મનનો અતિસ્નેહ સામાન્ય દ્રેષના કરતા પણ મોટો થતો નીવડે છે. સરસ્વતીયદ્રે સૌ થઈ જતા મુશી કંઈયે જાણ્યું નહી; અને લક્ષ્મી-

ન દનને કારી ધા વાગ્યો, —અહોહો, મોઠો આટલો બધો ખટપટી ! પિતાએ જે બોલ કહેવાના હેતુથી વાત ઉપાડી પણ બોલતા બેઠા તે બોલતા બોલતા તથ્યા અને વાટનું વટેસર ચઢ ગયું સરસ્વતી-ચક્ર સામળી જ રજો, દગ ચઢ ગયો, ત્રિવેકશન્ય થયો. જે દિવ-મમા જરે જર સોપી દીધું, એક રાતમા સાપ કાચળી ઉતારે તેમ વૈરાગ્યોન્મુખ ચઢ ગયો. બીજી રાતે એના દિલ્લોજનન મિત્ર ચક્રકાન્તે એની લાલપીળું જોતી ફાટેલી આખને વસ્તુઓ તેમના ખરા પ્રકા-શમા અને પ્રમાણસર દેખાડવા માટે સખળ પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ અનુ-ભવ ન જ હોય અને આત્માપિડમા ઉતરેલા હૃદયના મયખી મૂલ માથી કુચારો ઉછળે, ત્યારે સાચા રનેલીની ખરેખરી સલાહ પણ એક કાને પેસવા પામે છે તથાપિ બીજા કાન વાટે નીકળી જ જાય છે સરસ્વતીચક્રે પિતા અને ધરખાર ત્યજ તે ત્યજ જ. જે અહીં માસમા જ પોતાની ચનાર કુમુદસુદરીને ત્યજ દીધી તે સાથે તેના ભાવિના વિચારને પણ ‘ શુ અમગળ ચવાનું હતું જે ’ એમ ગણીને અકર્તવ્ય ગણ્યો.

આ ક્યારે બન્યું ? કર્તા સ્પષ્ટ કાલનિર્દેશ કરે છે તે પ્રમાણે ઈ. સ. ૧૮૮૩ ની સાલના ચૈત્રી પડવાથી આશરે ચાર મહિના પહેલાં કર્તાએ ઈ. સ. ૧૮૮૩ માં આ નવલકથાના વસ્તુનું પહેલું બોખું ઘડ્યું, ઈ. સ. ૧૮૮૪ માં લખવા આરંભ કર્યો, અને ઈ. સ. ૧૮૮૩ ની આખરે એમણે શુબાધિમા વહીલાત આરંભી. તે પછી ૧૮૮૭ સુધીમા વહીલ તરીકે કામકાજને અંગે એકથી વધારે દેશીરાજ્યોની ખાનગી હકીકત જાણવામા આવેલી તેનો, તેમ ૧૮૮૩ સુધી કેટલાક વર્ષ તે જ્ઞાનનગરમા એવા મડળતા અતિ નિકટ સંસ-ર્જમા હતા કે જ્ઞાનનગર અને બીજા એક જે રાજ્યોની અને કેટલાક મોટી પદવીના માણસોના કુટુમ્બ કમ્પીલા અને ખાનગી જીવનની હકી-કતો એમના જાણવામા આવેલી, તેનો પણ સ્વેચ્છ માત્ર ઉપયોગ કરેલો નથી, સુવર્ણપુરને લગતા ઇતિહાસ, રાજ્યખટપટ, ચિત્રો, આદિ

કલ્પિત જ છે, એના સ્પષ્ટ પુરાવા તરીકે એમણે વિચારપૂર્વક વસ્તુ-
માના બનાવેાને માટે ઇ. સ. ૧૮૮૩ ની સાલ જ પસંદ કરેલી છે.
પિતા પુત્ર વચ્ચે ચાલેલા પ્રશ્નોત્તરમા ' રશિયા વાળો આવશે તો ? '
અને ' નોટ તો બેશી ગઈ છે ' એ વાક્યો છે ખરા (૧૨૩૫), જે
ઇ. સ. ૧૮૮૫ ના માર્ચ માસના અંત અને એપ્રિલ માસના આર-
ંભને આબાદ લાગૂ પડે છે અમીર અબ્દુર રહેમાનખાન વાઈસરાય
હરિનની મુલાકાતે રાવળપિંડી આવ્યો ત્યાં તેની પાછળ જ સમા-
ચાર આવ્યા કે રશિયાનું લશ્કર ધસી આવ્યું છે, ઝપાઝપીમા અફ-
ઘાન લશ્કરના પાયસો માણસ કપાઈ ગયા છે, અને પેંજદેહ
રશિયાના સેનાપતિએ ખાલસા કરેલું જાહેર કર્યું છે. પરંતુ આટલા
ઉપરથી જ વસ્તુના સમય ૧૮૮૫ નો ગણી ન શકાય ઇ સ ૧૮૮૭
મા પ્રકટ થવા પામેલા પહેલા મામલા ઇ. સ ૧૮૮૩ થી ' ૮૭
સુધીના બનાવોમાથી કોઈને કોઈ વિશે ઇશારા આવે તો તેટલા માત્રથી
કર્તાએ સ્પષ્ટ જણાવેલો સમય ખોટો ગણવાને પૂરતું કારણ હજી થતું
નથી. વળી ઇ. સ. ૧૮૮૫ લેવા જઈએ તો એક વાધો એ આવે છે
કે માર્ચ આખરના એ સાલના ઉપર જણાવ્યા તે બનાવો શિવરા-
ત્રિની લગોલગના છે, એટલે કે સરસ્વતીચંદ્રે ઘર ત્યજી અને તે
મુવર્ણપુર આવ્યો એ બે વચ્ચે ત્રણ માસનો માળો જોઈએ તે મળી
શકે તો નથી. ૧૦

---

૧૦ (૧) શિવરાત્રિ પહેલા ત્રણેક માસના ગાળાની આવશ્યકતા માટે
જુલો ૧ ૧૯૧ " ચાર માસ પહેલા એટલી ખબર હત . ... "

(૨) ઇ સ ૧૮૮૩ ના સ્પષ્ટનિર્દેશ માટે જુલો ૧ ૩૧૩ " આ દા " ના
વાચનનું વર્ણન ફક્ત પાના પહેલું છે ત્યાં ' નવ આવેલું ચુલ્લિકાંકાર " એમ
છે (૧ ૩૦૩), અને સાલ અહીં ફક્ત પાના પછી જણાવેલા માસ ઉમે-
રેલી જણાય છે, કેમ કે ન લખી હોત તો કરી જરૂર ન હતી, અને વળી
ટિપ્પણમા છે, તથા નવલકથાને માટે લેશ પણ જરૂરના નહીં, અને અક્ષ-
રશઃ જ લેવા પડે, એવા સંબોધની સાથે છે. (ચાલુ)

મહાદેવના વાડામાની વસતિત હપગથી યુદ્ધિધનને આ “અનુભવાર્થ” નવીનચદ્ર એક નવા વિનોદસ્થાન જેવો લાગ્યો, વળી તેને એક ઈંગ્રેજ બણેલા નવા જ આણસની તત્કાલ જરૂર હતી. રોજ જમવા આવવા જવાનું નહોતરૂં દીધું તે નવીનચદ્રે સ્વીકાર્યું. આમ કુમુદચંદ્રની માનસસ્થિતિ વિશે કુતૂહલવાળાને યુદ્ધિધન શંકરાય વચ્ચેની ખટખટતું તે કાણતું રૂપ સહાયક થયું. થોડામા જ પ્રમાદધને એની પાસે એક ઈંગ્રેજ આર્ટિકલ લખાવ્યો તે સુબાઈના મુખ્ય ઈંગ્રેજ દૈનિકના તત્તીને પ્હોચતા જ છપાયો આ અંક મુવર્ણપુર આવેલો તે જ સાહેબીલાપુરથી સાહેબના શિરસ્તદાર ત્યાં આવી મ્હડેલા, તેમણે એતા જ એ આર્ટિકલ

(૩) છતાં પણ આમા અતિ ઝીણવટ લાગે, અને કોઈ પણ એક સાલ ને વળગવામા કે શોધવા જવામા પણ દુસમ્મલ લાગે, તો કતાં પ્રસ્તાવનામા જણાવે છે કે “વાતના સમય છેક સમીપનો શખેલો છે,” એ પ્રમાણે વસ્તુમાના બનાવો ઇત સ ૧૮૮૦ થી ૧૮૮૭ સુધીના પાંચ સાત વર્ષના ગાળામા કોઈ વખતે બન્યા હશે, એમ લઈ વિશેષ અગતિ જતી કરવી એ જ ઉત્તમ છે

(૪) વસ્તુનું પ્હેલું બોધુ જ્યારે ઘડયુ વગેરે વિગત માટે જુવો શ્રીચુત ગોવલ્લનરામ, પૃ ૬૭-૭૫.

(૫) જણવામા આવેલી ખાનગી હકીકતો વગેરે વિશે શુભિભગ કે વિશ્વાસઘાત જેવું કંઈ જ નથી, એટલે જ “લેરામાત્ર ઉપયોગ કર્યો નથી” એ શબ્દોનો અર્થ લેવાનો છે (જુવો, “વસત” માસિકના ગૌરવર્ધન સમારક અકમા મ્હારો નિબધ) ઇ સ ૧૮૮૭ માં ભાગ ૧ લો પ્રકટ થયો ત્યાર સુધીમા એમને આ પ્રવારનું મળેલું સર્વ જ્ઞાન, નિ સ શય, એમને બનાવોની સંબંધિતતા સંકળતા આદિ વિશે નિર્ણયો કરવામા, અને તદનુરૂપ ચોલાની નવલકથાને છેવટનું રૂપ આપવામા ઘણું ઘણું બોધક નીવડેલું. અથવા કલાકારીગરને સોની લોહાર જેવા કારીગરની માફક જ સ્વૂલ વાસ્તવિક વસ્તુઓ અને બાબતો ખીજ રીતે પણ ઉપયોગી થઈ પડે છે તેને માટે સરખાવો R Browning The Ring and the Book-આરબની જ પંક્તિ ૮ થી ૩૦

યુદ્ધિધન આમળ વખાણ્યો સ્થિરસ્તદારની સરભરામા અમાત્ય ધેર મોડો આવ્યો. જમવાનું એટલું મોડું થઈ ગયું કે ધરમા સૌને ગમવા માટેલો અને આજે જ ઉપયોગિતા સિદ્ધ થયેલી એવા નવીનચંદ્રને તથા ગાઉ દૂર રાજ્યધરમાં સુવા જવા દેવામા ન આવ્યો. અલકકિશોરી પણ સાસરે ન ગઈ, અને આ જ રાતે જમાલે દુષ્ટ હુમલો કર્યો જેમાથી નવીનચંદ્રે જ અલકકિશોરીને સાચવી લીધી અને એમ કરતા તે ધવાયો. આમ નવીનચંદ્ર એક અઠવાડિયાની અંદર અમાત્યને લા ધરના સુપરિચિત પ્રિય માણસ જેવો બની રહ્યો. આ બનાવોમાનો દરેક ઝીણો છે, દરેક કુદરતી છે, પણ એ પણ ધ્યાનમા લેવાનું છે કે એ દરેક બાબાધીન છે અને એ બનાવપરપરા અતિ મોટા ફળ ઉત્પન્ન કરનારી નીવડે છે બાબાધીન કુદરતી બનાવોમાથી કર્તા વાચનારને બાબાધીન અદ્વિત બનાવોને માટે તૈયાર કરે છે, એ એમની કલાની એક અગત્યની કુચી છે

નવીનચંદ્રનો ધા રૂઝાયો છે અને એની અશક્તિ પૂરેપૂરી મટવામા છે ત્યાં અલકકિશોરીને મોહ થાય છે આ બનાવનું વર્ણન કર્તાએ નવીનચંદ્ર પડવાના દરબારમાથી ધેર જાય છે ત્યાં રસ્તામા એને સ્મૃતિ થઈ એવા રૂપમાં કેમ મુકયું છે ? મહનસગથી વીધાયલા હૃદયની પલટાતી મનોદશાઓનું વર્ણન બીજા જ માણસની સ્મૃતિના વર્ણનમાં શી રીતે સભવે ? પણ આ કર્તાની શરત ચૂક ગણી શકાય એમ નથી આવા દોષવાળી સકલના એમણે ધણે અને સૂક્ષ્મ વિચાર કરીને જ સ્વીકારી લીધી છે. મનોદશાઓનું વર્ણન ન કરે તો “ બ્હેન હું તો તમારા બાઈ થાઉં હો ! ” એ વાક્યમાંના ગર્ભિત આલેખનો સ્વીકાર અલકકિશોરી એકદમ કરે, તે વાચનારને ગળે કેમ ઉતરે ? મનોદશાઓનું ઉત્કટ વર્ણન ન કરે તો કુમુદસુંદરીનું વધારે ઉત્કટ પદ અને તેને અતે એની મૂર્છા, તેમ એ મૂર્છા દર-મિપાનના ધવારા આદિમાથી નવીનચંદ્રને એ પરચી થયેલીના

માનસિક મંથનનું વાસ્તવિક જ્ઞાન તથા તબજન્ય પોતાની
 મૂર્ખતાનું માપ અને પશ્ચાત્તાપનો આરભ, આ સર્વ કરુણ
 પરમ્પરાનો અવિચ્છિન્ન રસ થી રીતે વહે ? આ એક પાસુ
 થયું હવે એજ વિષયનું બીજું પાસુ જીવે કુમુદસુદરીને
 નવીનચદ્ર સરસ્વતીચદ્ર જ એની લગભગ ખાતરી કુમુદસુદરીનો
 એના ઉપર કાગળ આવે છે તેથી થાય છે, લગભગ જો કે પૂરેપૂરી
 નહીં. નવીનચદ્રને પશ્ચાત્તાપનો ઉદય થતાં જ એને મુવલ્લુપુરથી
 જતા રહેવા મન થતું હતું, પણ બુદ્ધિધનને લાભકારક ઘટ પડે
 એવા બુદ્ધિધન પ્રમાદધનની સુચનાઓથી અને પોતાને સુઝતા
 બીજા પણ એ લખાણો કરતો હતો તે પ્રવૃત્તિ પડવા સુધી ચલા-
 વવાની હતી, પડવાનો દરખાસ જોવા પણ એને મન હતું, એ
 પહેલા કે પછી જવાનું કર્તા જણાવે તેમા નવીનચદ્ર તે સરસ્વતી-
 ચદ્ર જ એ આભ્યા વગર રહે જ નહીં પડે છે ઉધડે તો તે આખો
 જ ઉધડે, એક પગ દૂધમા અને એક દહીંમા ગાળી શકાય જ
 નહીં વાચનારને માટે એ પડે છે પડવાનો દરખાસ પૂરો થતા આખો
 ઉધાડી નાખવો અને માત્ર કુમુદસુદરીના મનમા થોડો સંશય રાખવો
 એ માર્ગ કર્તા હો છે; અને તેમા સપૂર્ણ સભાળ લેતા ય જો જો
 દોષ રહી જ જાય તે નિરુપાયે રહેવા દે છે.

કુમુદસુદરીના મનની દોલાયમાન સ્થિતિને ચિતાર પણ સાથે
 સાથે એટલો જ આવશ્યક છે. પડવાને દિવસે સૌ દરખાસમા ગયા
 એટલે ક્વાચકરે ઉખેળેલા પાછલા ઇતિહાસથી અને સૌભાગ્યદેવીની
 ખલકનંદા તરફની દયાથી અમાત્ય કુટુંબના ઉપર એની માન અને
 હેતની લાગણીઓ પ્રબલ બની. પછી પોતાની મેડીમા એ જાતે
 વચ્ચેલી થવા અને નણ દને પણ એવી બનાવવા મથતી હતી.
 અધ્યાનહ થતા પોતાની મેડીમા એકથી પડી, અને કુમુદને પોતા ઉપરનો
 કાગળ અને સરસ્વતીચદ્રના ખીસામાથી પડી ગયેલો એણે ઉચ્ચાટી લીધેલો
 કાગળ વાચતા એના મનમા પાછા સરસ્વતીચદ્રના ઉપર દયા અને પ્રીતિ

ઉભરાયા. ત્યાં જન્મવા નીચે ઉતરવું પડ્યું અને વનલીલાની ગરબી અને સૌના ઉત્સવથી વળી મૂલ સ્થિતિ પર આવી સૌભાગ્યદેવી પોતાની મેડીએ ચઢી કૃષ્ણકલિકા પણ ચોર જેવી ઉપર ચઢી. કૃષ્ણ પાછળ મધ. અસલ વસ્તુ જોઇ. પ્રમાદધને જાણે કંઈ જ બન્યું ન હોય એવો ડોળ રાખ્યો. કૃષ્ણસુંદરીએ રાખના આવેશમાં સાકળી અને કેવડો રસ્તામાં ફૂટતી તેની માલકણ ઉપર ફેંક્યા. પતિવ્રતાએ સ્વમુખે સ્વામી ઉપર આરોપ ન મેલાય તે એણે ન મેલ્યો તથાપિ ન દાખી શકાય એવી વૃત્તિએ આરોપની સાબીતી જેવો સંગીન પુરાવો જાહેર કરી દીધો. અને પછી મોકળું સુઠી દીધું. માથું પછાડ્યું. સક્ષમ શલ્યે હૃદયના ચૂરા કરી ઘુસ્યા તે લાગ-ણીલીન પતિને આ નજીવા જેવા પણ સ્પૂલ ધાતી કંઈક દયા આવી. કંઈક આસનાવાસના કરવા લાગ્યો. કૃષ્ણસુંદરીને કંઈક પતિ ઉપર ઉમળકો પણ આવ્યો. કંઈક એ સુધરે એવી વાતો પણ કરી અને પિયેર જવાની રજા લઇ લીધી. પ્રમાદધન હીલાપુર જવા નીકળ્યો એટલે નીચે આવી સાવિત્રી આખ્યાનની કથા કંઈક સામળી પાછી ઉપર ચઢી અને એટલું રોષ કે ચાહી જ મધ. થત્ય જેવી બેઠી છે ત્યાં અલકલિકેશોરી અને વનલીલા આવ્યા. શેતરજ રમવા બેઠા. વનલીલાએ 'ચંદા' ની નવી કવિતા જોઇ તે સમજાવવા કહ્યું. એમ કરતા કરતા રાત પડી. કૃષ્ણ એકલી પડી. અસલ શોકભારથી નિઃશ્વસ્ત બનેલીને ઉધે ઉઘાડી. દારી પચારી કરવા આવી તેણે ઉઠાડી. ફરી 'ચંદા' વાચતા 'અસ્થિર મેહુલા' સપ્ટે પ્રમાદધન સામરી આવ્યો અને પાછી વરધેલી બનવા મથી. નામજપથી પ્રેરેલા ઘેનબળે પાછી ઉધરાડી થઇ. સુષ જવા મારે કમખો કહાડે છે ત્યાં મુરસ્વતીચંદ્રે મોકલેલો શ્લોક સરી પડ્યો. તેજોતા વળી મન સરસ્વતીચંદ્રમાં લીન થયું. એના બધા કામળો કહાડયા. ફરી ફરી વાચ્યા. છબી પણ નીકળી. ઘેલી થઇ. આ ઉર્મિવેગથી પણ ચાહી મધ. પાછી નિદ્રા આવી. બારણે બેઠેલા સીપાઇઓના ગાનનો સ્વર કાનમાં આ-

વતા ચમકી ઉઠી અને પાછી સરસ્વતીચંદ્ર-રુદન કરવા લાગી. કુસુમ કવિતાઓ લખવા લાગી. ત્યાં યુદ્ધિધન અને નવીનચંદ્ર આવ્યા. “જો મહારા સરસ્વતીચંદ્ર ! કેમ ખમાય !” એમ કરી ખુશીના તકિયા સાથે માથું કુટ્યું. વળી લવતી મર્મ અને વધુ દીન બનતી મ્મ. એવામાં નવીનચંદ્ર જોડેની મેડીમા આવીને સૂતો. કૃષ્ણકલિકા પ્રમાદધનના પલમ પરથી વચસે બારણે નાઠી હતી તે ક્ષણેથી એ બારની નવીનચંદ્રની મેડીમાની સાકળ ઉઘાડી રહી ગઈ હતી, જે કુસુમના નળવખામાં હતું. એ બારણા તરફ એક વાર ગઈ, જે વાર ગઈ મદનથી તણાવથી ત્રીજી વાર ગઈ. પોતાની બાજુની સાકળ ઉઘાડવા હાથ લાખે કર્યો. ત્યાં છાયાહાથ પોતા તરફ આવતો જોયો. એ હાથ જેનો તે આખી છાયા જેમ. તે માતા ગુણસુદરી જેવી લાગી અને મદનાધ જાગી ગઈ. મદન મરી ગયો. એની આજુ પળ પછી માની તેથી ગળમળી થઈ ગઈ મહા પાતકથી ઉમરી માટે હિમ્મતિ સ્તવન કરી રહી. એ સ્તવનસમાધિમાં એ પ્રાપ્તિ કુબીમાં એને ગુણસુદરી ઉપરાંત સૌભાગ્યદેવી, વિદ્યાચતુર, અલક-કિશોરી, કુસુમસુદરી, યુદ્ધિધન, અને સરસ્વતીચંદ્ર પણ પ્રત્યક્ષ થયા. એ અદ્વિતિયની વળી દીન બનેલી પાછી સ્તવન કરવા લાગી અને કેટલીક વારે શાત થઈ પછી તેણે નિશ્ચય કર્યો. સરસ્વતીચંદ્રની એક સેવા કરવાનું મહારા હાથમાં છે, આજની રાતમાં જ, અત્યારે જ. એના ઉપર કાગળ લખ્યો, અને તે એના ખીસામાં મુકવા ચાલી. સાકળ ઉઘાડીને અંદર ગઈ પત્ર લાવી હતી તે ખીસામાં મુકી દીધો ત્યાં ખાટલામાં કંઈક વાચતો વાચતો નિદ્રિત થયેલા જેવો નવીનચંદ્ર દીઠો કુસુમે એ કાગળ ખેંચ્યો આખો એના હાથમાં આવ્યો અક્ષર જેના ખાતરી થઈ કે એ સરસ્વતીચંદ્ર જ. અને એના હાથ જેમ ડૂંગે ભરાઈ આવ્યો, રાઈ પડી, ધ્રુજી ઉઠી. સરસ્વતીચંદ્રે આખ ન ઉઘાડી. કુસુમ કાગળમાની ગઈથી વાચવા લાગી. વચાઈ રહેતા ઉદ્દિગ્ધાન્ત થઈ બેઠવા લાગી અને ચૂર્ણ ખાઈ પડી.

સરસ્વતીચંદ્ર ઉઠ્યો. તેનું માથું ખોળામાં લપ્પને આસનાવાસના કરવા લાગ્યો. કેટલેક કાળે મૂર્છા વળી અને એકદમ ખસી અને આવે જઈને બેઠી. સરસ્વતીચંદ્રે એનો હાથ ઝાલ્યો અને પાછો છોડી દીધો. એ ઉઠી ખાટલામાં બેઠો અને કુમુદ તેને વાગ્યાણુ મારતી સુબાઈ પાછા જવાતું કહી પોતાની ઝોરડીમાં દોડી ગઈ. બારણુ દબાવી, અને પછી સરસ્વતીચંદ્રના તમામ કામળ કહાડી ફાડી બાળી તેની ભસ્મ શીશીમાં ભરી, ' મર્મદારક ભસ્મ ' એવી શીશી ઉપર ચિટ્ટી મારી, " તપને અંતે આનન્દસમાધિ પેઠે જાતે આવેલી અસ્વપ્ન નિદ્રાને વશ થયું. " મનોદશાએની આવી વટોળચક્કી (સાઇક્લોન cyclone) કેાઈ પણ કર્તાએ ચિત્રી હશે ખરી ? એ ચિત્રના નવીનતા હોવા ન હો, એ ચિત્રની વાચનાર સ્ત્રીપુરુષોના હૃદય ઓહોવાવી નાખવાની શક્તિ નિર્વિવાદ છે, અને સ્વપ્નમાંની ધુમરીએ ધુમરીએ જેમ ગોળી-માથી મધુરતા અને સુવાસ, તેમ બીચારી કુમુદના મનમાંથી પલે પલે કરુણતા અને સુલાયમી જ ઉડી રહે છે તથાપિ અહીં મ્હારો આ વ્યાખ્યાનપટ અતિ ટુંકો છતાં તેમાં આ ચિત્રની યુદ્ધિઓ ઉપ-સાવવી પડી છે, તે સકલના દૃષ્ટિએ પણ એ ચિત્રના અદ્વિતીય મહત્ત્વને દીધે છે. " સનાતન ત્યાગ " કરી શકી છુ એમ માન્યુ, અને વળી " મર્મદારક ભસ્મ " ની શીશી પણ બનાવી, એ શુ ? પ્રમાદધનમય બનવા મથતી હતી, અને વળી વચ્ચે વચ્ચે ભિતરાઈ ઉડાણુમાંથી " સરસ્વતીચંદ્ર-સરસ્વતીચંદ્ર ! " એ તાર પણ કપી ઉઠતા, તે શમતા જ નહોતા, એ શુ ? પડવાને દિવસે પોતાની જ મેડીમાં પોતાના જ પલમપર બ્યભિચાર કરનાર પતિએ બીજને જ દિવસે તેની સહ-પ્રતિવાદિની (co-respondent) ની જ શીખવણીએ પ્રત્યારોપ બડી કહાડ્યો, કુમુદસુંદરી આ જાણે છે વનલીલાના કામળથી પાછથી રાતે. હૃદય થઈ મધ ' પોચામાં પોચી ચીજ પણ કેાઈક કેળવણીને પરિણામે અતિ કંઠણુ બની શકે છે. પ્રથમ તો કુમુદસુંદરી જડ જ બની ગઈ. નદીએ એને પોતાના શ્વેતમાં લઈ લેઈને એની કાપાને પણ શી મઠું બનાવી દીધી. પછી આ સર્વ ઉત્પાતમાંથી જાગે છે તે કુમુદસુંદરી

કોઇ બીજી જ ઓ છે, અને તે સંસારની સાધારણ ઓ પણ રહી નથી. પૂર્વાવસ્થામાંથી માત્ર એ લક્ષણ આ નવી ઓમાં રહ્યા છે, જેમનું પ્રમાણ પણ ઘણું વધી ગયું છે—એની મધુરતા અને એની પવિત્રતા. પ્રમાદધનની પાસે, પ્રમાદધનને ઘેર, એ દિશામાં પણ હવે જવું જ નથી એ કરતાં તો મોત બહું, અને સરસ્વતીચંદ્ર તો પર પુરુષ,—એમ કુમુદસુંદરીને હાડોહાડ વૈરાગ્ય વ્યાપે છે, અને તે માણને જરણ જાય છે સ્થૂલવાસનાઓને પૂરેપૂરી છતી શકે છે, જો કે આની એને પોતાને ખબર નથી પાછી નવીનચંદ્ર સુદરગિરિ ઉપર છે એમ સાબળતાં જ એની સૂક્ષ્મ વાસના બળ કરે છે, અને એને ગિરિયા-ત્રાની ધ્રુવ્વા થઈ જાય છે સાધવીઓ એની નિર્દોષ ધ્રુવ્વા આડે આવતી નથી. અને ગિરિ ચ્હડતા જ માર્ગમાં, એ માનસસાગ્ર પાર ગત અને આચારવિશુદ્ધિબળે હૃદયની જુદી જુદી ગુહાઓમાંની લાગણી-ઓના બલાબલ અને ધર્માધર્મ પારખવામાં અને ચક્રાર બની રહેલી સહિયરો, “ તારામૈત્રક ” જીવે છે અતિદારુણ દુઃખના તપને અંતે જે સાચો વૈરાગ્ય વિશુદ્ધ પાત્રમાં જાગે, અને યુદ્ધિમાંથી હૃદયમાં અને હૃદયમાંથી મૂળે મૂળે આત્મામાં સ્થાયી સર્વવ્યાપી સર્વોપરિ બની રહે, તે પછી જ કેવલ સાર્વિક સૂક્ષ્મ ઉરયોગનો વા આત્મા આત્માની સુવિમલ મૈત્રીનો સંભવ આવે વજ્રસાર સિદ્ધાન્તોને મનુષ્ય જીવનના સનાતન સત્ય તરીકે સ્વીકારીને કર્તાએ કરેલી સંકલનામાં, વસ્તુના ઉપલા પગથિયા આ વટોળચક્કીના પગથિયા વડે જ કુમુદસુંદરીના કૌમાર વયના સંવનનેતિહાસ સાથે સંકળાયા છે વળી પહેલો ભાગ પૂરો કર્યો ત્યારે આખા કાફલાનું અંતિમ બંદર કમું એ કરી વિચાર કર્તાએ કરેલો જ નહી, લખતા લખતાં જેમ જેમ જલ વધારે ગુચવાઈ તેમ તેમ કર્તા પોતે અંદર વધારે વધારે અવશ થતા ગયા, અને આખરે મને તે સમાપ્તિ ડોહી દીધી, એવા એવા ઉપલક્ષિયા મત, આ વટોળચક્કીમાં પકડાઈ અટવાઈ કચ્ચર ધાણુ થઈ જાય છે

“ મળી દુષ્ટોદુષ્ટ ” એ આ કથાભાગનો આરંભ છે, અને સરસ્વતીચંદ્ર ચાહ્યો તથા સોળ સત્તર કલાક પછી કુમુદસુંદરી સુવર્ણપુરથી ચાલી નીકળી એ અંત છે, તો આખુ વસ્તુ લેતા આ આખો કથાભાગ આરંભ છે, અને સૌમન્સ્ય શુદ્ધામાથી, સરસ્વતીચંદ્રે વસત શુદ્ધામાથી ગાતી મધુરીને ઝોળખી ત્યાંથી આખી કથાનો અંત શરૂ થાય છે, અને વચ્ચે કથાભાગ આખી કથાનું મધ્ય છે.

બહારવટિયાઓની કથામા સંભવિતતાના વસા બહુ ઓછા છે શકંરાયના પક્ષની હાર સંપૂર્ણ થઇ છે એ સૂરસમ નજરે જોઇ આવેલો તથાપિ કુમુદસુંદરીને પકડવાનો પ્રયત્ન કરવાનો નિશ્ચય થાય છે, મળરકે પ્રત્યક્ષ થાય છે કે રાતે કરેલી યોજનાઓ પા ભાગની પણ અમલમા આણી શકાય નથી, તોપણ સૂરસંગ આધળિયા કરે છે. સકલનાનો આ નબળો ભાગ કર્તાએ હરભમજી વજેરની વધારે સંભવિત પ્રતીકારક યોજનાઓ તળે અને માનચતુરના સેનાપતિત્વના આકર્ષક વર્ણન નીચે ઢાંક્યો છે

ચંદ્રકાન્તને લગતા બનાવોમા એકથી વધારે વિગત પરસ્પર વિરુદ્ધ જેવી છે. એ જે દિવસે પાછલા પ્રહર દરમિયાન લૂટાયો તે જ દિવસે બહુ તો કલાક રાત જતા પાછો શુભસુંદરીનો અતિથિ થયો મનોરિયામા. સરસ્વતીચંદ્ર લૂટાયો તે જ સમયે લગભગ ચંદ્રકાન્ત પણ લૂટાયો હોવો જોઇયે, પણ તે કયા રસ્તા ઉપર, એ કર્તાએ સ્પષ્ટ કરેલું નથી. આ પ્રમાણે લૂટાવાને માટે એ રત્નનગરીથી જે સમયે નીકળ્યો હોવો જોઇયે તે સમયે એ નીકળેલો; એ સમય કયો તે અસ્પષ્ટ જ રહે છે રત્નનગરીથી સુવર્ણપુર જવા નીકળ્યો, પછી રસ્તે એણે ભદ્રેશ્વરનો માર્ગ લીધો, તે માર્ગે પણ આગળ ન વધવા એને સદેશો મોકલવામા આવેલો એણે ન માહ્યો, અને લૂટાયો, અને બાવાઓએ જેમ સરસ્વતીચંદ્રને રસ્તામાથી ઉચકી લીધો તેમ ચંદ્રકાન્તના પોટકાને પણ ઉપાડી લીધું, જે થોડા દિવસ પછી સરસ્વતીચંદ્રને સ્વાધીન થયું. રત્નનગરીથી નીકળતા પહેલા ચંદ્રકાન્ત કેટલા દિવસથી ત્યાં આવેલો ? વિદ્યાચતુર અને એની વાતચિત એ સ્પષ્ટ

નગરી પહોંચ્યો ને દુરતમાં થયેલી હોય એવી જ છે, અને તે પછી એ થોડા કલાકમાં નીકળેલો અને બીજો દિવસે લૂટાયેલો પણ આથી ઉધડું પાછળ મંઠા માદો પડી, મરવા જેવી થઈ ગઈ, વગેરે કાગળ આવે છે, બીજા કાગળો મિત્રોના આવે છે, જે સર્વને જવાબના ટાચણ એ કાગળો સાથે, લૂટાઈ સરસ્વતીચંદ્રને મળવા પામી તે પોટ-લીમાં હતા એ સર્વ ચંદ્રકાન્ત રતનનગરી મયા પછી ત્યાં એના દરેક દિવસ ભાગ્યા હોય તો જ સંભવે. ધૂર્તલાલ લક્ષ્મીનદનને ગાડા મળ્યું વાતો પ્રત્યક્ષ કરે છે, તેમાં થાય છે એમ કે પોતે જ કેદમાં જાય છે, એ બનાવ પણ ચંદ્રકાન્તે મુઠાઈ છોડ્યું તે પછી જ બનેલો છે હશે સંકલના દૃષ્ટિએ આ સર્વ વિગતોનું અન્યોન્ય ગાંઠણ નબળું રહી ગયું છે, એ વિશે મતભેદ સંભવતો નથી.

પહેલા ભાગમાં સરસ્વતીચંદ્ર કુમુદસુંદરીને જોવા આવે છે તો ચોથા ભાગમાં મધુરી નવીનચંદ્રને જોવાને મુદરગિરિ વહકે છે પહેલા ભાગમાં જેમ “મળી દૃષ્ટોદૃષ્ટ” થી આરંભ છે તેમ ચોથા ભાગ-માની કથાનો તારાચત્રકથી આરંભ છે પહેલા ભાગમાં જેમ નવીનચંદ્ર સરસ્વતીચંદ્ર જ કે બીજું કોઈ એ સવાલ કુમુદસુંદરીને છેક આખર સુધી રહે છે, તેમ ચોથા ભાગમાં નવીનચંદ્રે શંકા આખર સુધી રહે છે. આ પ્રમાણે ઝીણી ઝીણી સંકલનાઓ સૌ જેમ જ એવી આપોઆપ ગુથાઈ છે આખા કથાકલાપમાં સૌથી વધારે દુર્ઘટ સંકલના આવા ઉડા ઉમ અને અનિવાર્ય જેવા શોકમાં ગિર-ફતાર સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદસુંદરીના જીવનને કરુણાવસાનમાંથી ઉમારી લેવાની છે કુમુદ પહેલી વાર નદીમાં પડી લારે એ રહતી બળતી ઝળતી એટલી તો વ્યગ્ર કે દિ મૂઠ કે બેભાન હતી કે તે જાતે પડી કે અકસ્માત પડી કે કોઈએ ખેંચીને પાડી, તે કશું એ સમજવા પામી જ નહીં. બીજીવાર હાથે કરીને સમુદ્રમાં કૂંચવા ગઈ. અને એતું અનિષ્ટ થયું હોત તો સરસ્વતીચંદ્રનો પણ પશ્ચાત્તાપ એટલો દારુણ થઈ જત કે શોકસાગર તરી ઉતરવાતું તેને પણ અ-જ્ઞાન થઈ જત. બહારવટિયાના અસમ્ભવિત જેવા પ્રકરણનું મૂલ

(૩૬)

સુરસાંભના પુત્ર પ્રતાપની દુષ્ટ વાસના હતી, અને બહારવટિયાનું વાળળ વેરાયુ તથાપિ કુમુદસુંદરી નદીમા તણાઈ ત્યારે એ દુષ્ટ વાસના એની પાછળ પડેલી જ હતી. પ્રતાપની પાછળ બુદ્ધિધનનો ગુપ્ત પક્ષકાર દમાબાજ શાકર મહારાજ પડ્યો. પ્રતાપે નદીમા જ એવું ડોકું ઉઠાવી દષ્ટ પિતાનું વેર લીધું પરંતુ દુષ્ટ વાસના એવી ચીજ છે કે તેના આધારના જે બીજી રીતે મિત્ર તે પશુ મિત્ર મટી તેના શત્રુ થાય છે જ અનુભવ પરિપાકથી વિચાર શુદ્ધ થતા મણિરાજ અને વિદ્યાચતુરને વશાદાર બનેલા મૂળરાજે નદીમા ઝપલાવી પોતાના મિત્ર પ્રતાપને પશુ હણી કુમુદને એના તરફનો ભય દૂર કર્યો અને સંગમ સ્થળના સામસામા પ્રવાહ રૂપ કુંદરતે કુમુદના બેભાન શરીરને માતા-જના બેટ પાસે આણી મુક્યો. આ પ્રભાણે એ ચંદ્રાવલિની મધુરી બની, માતાજીના યોગમા હૃદય પરોવવા મથતી ચાર દિવસે જરા જ્ઞાત થઈ, ત્યાં સુંદરગિરિ ઉપર નવા પ્રકટ થયેલા નવીનચંદ્રની વાત એણે સાંભળી અને આઠેમના સૂર્યોદય પહેલા જ બાવીઓ સાથે નીકળી સુંદરગિરિ ચઢી. સામે ચંદ્રશૃંગથી ઉતરી સુરગ્રામ જેવા જતા નવીનચંદ્ર અને બાવાઓ માર્ગમા મળ્યા સુરગ્રામમા નવીનચંદ્રે વર્તમાનપત્રોથી પ્રમાદધન બીજની રાતે જ કુબી ગયાનું, કુમુદસુંદરી ત્રીજની રહવારે તણાયાનું, અને સૌભાગ્યદેવીના પશુ અકાલમૃત્યુનું જાણ્યું, તેમ પોતાના પિતાના શોક વિશે પશુ એની ખાતરી થઈ. પરિવાર-જનિકા મહામા આવેલી કુમુદસુંદરીને સાધ્વીઓએ મદન અને લક્ષ્મીના ખરા સ્વરૂપનો ભોધ કર્યો, સંસ્કારવિદમ્બનાએ એના વરેલા પતિને એનો જનર જ કહ્યો, હૃદય હરનાર પહેલા પુરુષને જ એનો પતિ ગણ્યો, અને એ પતિ સાથે વિસ્ત્રબાલાપ વખર એને પોતાનો ધર્મ સુઝે નહીં, બદ્ધે ધર્મ ન સુઝે ત્યાં સુધી સાચી જ્ઞાતિ પશુ મળે નહીં, એટલે નવીનચંદ્ર જ એ હૃદય હરનારો પુરુષ હશે એમ પ્રયોગમની ખાતર માની લાધને, વળી નવીનચંદ્ર એ ન હોય તો એવા સાધુ પુરુષ સાથે એકાંતથી મધુરીને લેણ પશુ ભય નથી એવી ખાતરી

સાથે, બંનેના એકાત મેળાપની યોજના કરવી ધારી. કુમુદસુંદરીના શ્રેષ્ઠહિતની સાધના એ સાધ્વીઓના પ્રવૃત્તિહેતુ હતા. તે જ સમયે નવીનચંદ્રના શ્રેષ્ઠ હિતની સાધના એ સ્વતંત્ર હેતુથી વિષ્ણુદાસજીએ યોજના કરી, જે સાધ્વીઓને અનુકૂલ આવી ગઈ. નવીનચંદ્રની વાસનાઓને વિષ્ણુદાસજીએ એટલી સૂક્ષ્મ થયેલી ગણી કે તેમને સૂક્ષ્મ-તમ પરિપાક તુરત જ થઈ જાય એવો વડીલધર્મ સ્વીકારીને વિષ્ણુ-દાસજીએ એને ચિરજીવશૃંગના સસિદ્ધ સ્થાનમાં એકાન્તવાસ આપવા અને દરમિયાન પોતે સમાધિસ્થ ગઈ એવું બનતું ઉદ્દભાવન કરવાની યોજના કરી. મધુરીને પણ પોતાની તેમ નવીનચંદ્ર બંનેની સમતિથી નવીનચંદ્રની જોડેના જ સ્થાનમાં એકાન્તવાસ આપવો એ એક જ ડગલું બાકી રહ્યું. મધુરી પોતાના દેહની વૃત્તિઓ ઉપર પોતાની શક્તિઓ કેટલી છે તે વિશે સાધ્વીઓને અનભિગ્ન લાગી; દેહની વૃત્તિઓને દાખી ન શકાય તો, એ ભયથી કમ્પતી લાગી, સ્વયંજૂ મદન પ્રકટ થતા હૃદય હરનાર અધિકારી પતિને દેહનો પણ અધિકાર સોંપી દેવાના સ્પષ્ટ ધર્મને લૌકિક શિક્ષણના ખોટા શ્રાહ પંજરમાં પૂરાયલી હોવાથી ભયકર પાપ જેવો ગણતી લાગી, ૧૧ અને આથી કરીને તેમણે ગાઠ વાળી કે એ સ્વયંજૂ સમતિ આપવાની જ નથી તો ફિકર નહીં, પણ ડગલે ડગલે જે કંઈ ગોઠવણ કરિયે છિયે તે એને આગળથી સ્પષ્ટ જણાવતા રહીશું, અને ડગલે ડગલે એ તેને અનુકૂલ વર્તશે તો તેને જ એની હૃદયશુદ્ધિમાંથી નીકળતી સાચી

૧૧ આચારમાં આપણા પામર બન્ધુઓ શિષ્ટ માને તે મર્યાદાઓ પૂરેપૂરી પાળવી અને મનોવ્યાપારને પૂરેપૂરી સ્વતંત્રતા આપવી તથા મન પૂત સુધારાનો યોગ કરવામાં પૂરેપૂરી ફાટ લેવી, જે કે ભલે તેવો કોઈપણ સુધારો અમલમાં મુકવામાં જ્ઞાતિનો મોટો ભાગ તેને ખરે જ અભિનંદિત તથા સુધી ધીરજ સંપન્ન, એ “સુધારા”ના પ્રયત્નો વિરોધો ગોવર્ધનરામે ભલે પોતાના જીવન વ્યવહારમાં પાળેલા નિયમોનું કુમુદસુંદરી આ સમયે સંપૂર્ણ દેશાન્ત બની રહે છે સૂક્ષ્મ પ્રીતિયોગનો અવસર મળે છે તેનો સંપૂર્ણ લાભ લે છે, અને પ્રમાદધન તરફ દેહની વફાદારી અણિશુદ્ધ જળવવાનો આચાર પૂરેપૂરો પાળે છે. સરખાવો ૪ ૩૭૭-૪

સમતિ માની લક્ષ્ય. આ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ સમતિ મેળવવાની રહી નવીનચદ્રની એ ત્રણ હમલે મળી. પ્રથમ ચંદ્રાવલિ પ્રતભ મનુ જોખમ ખેડીને પણ વિહારપુરીને મળી. તેણે નવીનચંદ્રને વાત કરી રાખી, અને પછી ચંદ્રાવલિ જાતે નવીનચંદ્રને મળી. મધુરીતુ ૫૬ રાસ-લીલા પ્રસંગે નવીનચંદ્રે સાબળ્યું હતું અને સુરમામયાત્રા દરમિયાન પ્રમાદધન સૌભાગ્યદેવી સુવાના સમાચાર વર્તમાનપત્રોથી જાણ્યા હતા કુમુદસુંદરી મારેતુ એતુ દુઃખ અત્યંત તીવ્ર થઈ ગયું હતું. એ સુક્રમાર રનેહલતિકાતુ હૃદય ચીરાઈ ગયું છે તે મ્હારે લીધે એણે આપઘાતનો પ્રયત્ન કર્યો તે મેં એને આવી અસજ્જ યાતનામાં ફેંકી દીધી તેને લીધે પ્રમાદધન અને સૌભાગ્યદેવી મરી ગયાતુ જાણ્યતા એના આ ઉછળતા ઉછળતા દુઃખસાગરમાં ન જાને હજીય કેટલા મોટા હોડા આવશે ! બસ, બસ, મ્હારા અતલ અતટ પાપને લાયક પ્રાયશ્ચિત એક જ-જે માર્ગે કુમુદસુંદરીતુ દુઃખ ધટાડી શકવાનો સભવ તે એક જ મ્હારો મોટામાં મોટો ધર્મ ! પરંતુ આ સમયે જોખ એવા જ પ્રસંગમાં પહેલા ભાગમાં કુમુદસુંદરીને નવીનચંદ્ર તે સરસ્વતીચંદ્ર જ કે નહીં એવી થોડી શંકા રહી હતી તેમ ચોથા ભાગમાં સરસ્વતીચંદ્રને મધુરી તે જ કુમુદ ખરી કે નહીં એની પૂરેપૂરી પ્રતીતિ થઈ ન હતી ચંદ્રાવલિએ એ પ્રતીતિમાં એક અંશ ઉમેર્યો. એના “ પૂર્વાશ્રમતું સાક્ષીશ્વર હૃદય ” કુખી ન્હોતું ગયું અને તે જ આ મધુરી. તથાપિ મધુરીએ ચંદ્રાવલિને પણ પોતાતુ પૂર્વાશ્રમતું નામ કબેહું ન્હોતું તેથી અભિજ્ઞાનમાં એટલી એક ખામી હજી થે રહી.

ચંદ્રાવલિ કહે, નવીનચંદ્રજી, જે પ્રીતિપરિપાકથી તમારા હૃદય-યુગ્મ આદૈત પામ્યા છે, “ તે પ્રીતિના તંતુ ઉપર બલાતકાર કરવાથી ઉભય હૃદય ખેંચાય અને તુટે એ પ્રીતિની પ્રકૃતિ છે. કેટલેક કાળ ઉભય હૃદયના તંતુઓના યથાપ્રાપ્ત સમાગમતુ પાલન કરે, અને ધીમે ધીમે ઉભયની કલાથી, વૃત્તિથી, સંયુક્ત અભિલાષથી, અને પ્રયત્નસંવાદથી એ તંતુઓને કલેશ ન પહોંચે એમ છૂટા કરે. તદ્દમે

મધુરીને પુણ્યમાર્ગે જ ગ્રેરવા અભિલાષી છે એ તહમારી મહાનુભાવતા છે. ચંદ્ર અને કુમુદના જેવી શરીરોને દૂર રાખનારી પણ દષ્ટિમન્દ સંયોગ રક્ષનારી તહમારી બંનેની અતિસૂક્ષ્મ પ્રીતિ છે. અને એવી સૂક્ષ્મ પ્રીતિને માટે જ તહમારાં સૂક્ષ્મ શરીરોનો સમાગમ રચવાની અમારી યોજના છે. તહમારા શરીર આવા સમાગમકાળે અન્યોન્ય આસક્ત થાવ કે અનાસક્ત રહે તેમા અમે સાધુજન હતાસીન છિયે. સૂક્ષ્મ કામ તમ થવાની સાથે-સ્થૂલ કામ જાગ્યો હો વા ન હો, તમ થયો હો વા ન હો, તથાપિ અલખ કલ્યાણનો ધર્મ સચવાયો સમ-જિયે છિયે, અને એ જ પરમ સાધ્ય છે. ”૧૨

નવીનચંદ્ર સમિતિ આપે છે. બંને મળે છે પહેલા ભાગમાનો કુમુદસુદરીની પલટાતી મનોદશાઓનો વટાળ આપણે જોઈ ગયા. અહીં શરીરની કુદરતી પ્રેરણાઓ અને તે પ્રેરણાઓને ધર્માતિક્રમ ન કરવા દેવા શરીરશાળીનો સકલ્પ, એ બેનું સીધું કારણ સંધન બંને અનુભવે છે પૂર્ણ બલથી ધસી રહેલી પ્રેરણાઓ મર્યાદાવજ સામે એવી પછડાય છે કે બંને શરીર મૂછાં પામે છે; પહેલી કુમુદ-સુદરી અને પછી સરસ્વતીચંદ્ર. કુમુદસુદરીના દુઃખાતિક્ષય અને સ્ત્રેણ નાજુકતાને લીધે આ ક્રમ યોગ્ય જ છે. અને શરીરશાળીના અધિક બલને લીધે મદનવાસનાએ પ્રાપ્ત કરેલી આ મૂછાં દરમિયાન રાને દ્વિયો પોતાનું કર્તવ્ય કર્યા કરે એ પણ યોગ્ય છે પછી મનનાં પડ પછી પડ ઉઠકતાં અને સવાદ વધતો જતા બંને શ્વાત પ્રસન્ન અને પવિત્ર બને છે. એટલુંજ નહીં પણ પોતપોતાના અંતરમાની ઉત્કૃષ્ટ ભાવનાઓના આવેશોશ્લાસ ભર્યા વિકાસ બને એક કાલે થતા એક દીર્ઘ સ્વપ્નોદયમા અનુભવે છે. આ દમ્પતી-સ્વપ્નની સૌથી મોટી ચમત્કૃતિ એ છે કે વચ્ચે દિવસ અને જાગૃતિકાલ આવે છે તોય પણ તે સમાપ્ત થતા જ પાછો એ સ્વપ્નોદય આગલી રાતના બિંદુથી

આમળ જ વધે છે.^{૧૩}પરસ્પર સુદ્ધ પ્રીતિના શુદ્ધ વિનિમયોત્કર્ષથી લોકોત્તર શાંતિ અને સાહસ અને સલામત પામેલા એ દૃષ્ટી “દેશ-વચ્ચમા દેશપ્રીતિ” ની સુધા પીધ પીધને આપાદીમેષ જેવા વર્ષેણુ-ન્યુથ બને છે, ક્રમાણુઆમ નામે સનાતન બાવનાએને વર્તમાન યુગની પરિસ્થિતિમા પોથી શ્રેષ્ઠ એવા મઠની યોજના કરે છે, અને જેવી એ યોજના થાય છે કે, મેષ ઝૂંઝૂમી રહે છે ને વાયુ, ઠંડક, ટુરત વિકાસ

૧૩ આ સ્વયંસહચર્યાનું વર્ણન આપતા આરભમા જ એ ક્રમ બની આવ્યુ હશે તે વિશે કર્તા તર્કવિતર્કનો એક પેરા લખે છે (૪૫૪૬) પણ તેમા અશ્રદ્ધા હુ જગત આવો બનાવ છેક જ અસમ્ભવિત ગણીને તો કહાડી ન નખાય, એટલુ સ્વીકારે, તેની અશ્રદ્ધા એટલી પીગળે, તો ધણુ છે, એવી વૃત્તિ જ કર્તાએ રાખી છે એટલે આ વિષયમા કર્તાનો ખરે આરાય બહુવાને સાથે આવી સામ્ય ચર્ચાના સ્થાનો છાડી દહને તેમણે ગોઠવેલાં કલાસયનોનો કમ તપાસવો અને ઉકેલવો એ જ માર્ગ છે અહીં દુકામા દિવંદરીક નેધ જ કરીશ સરસ્વતીચ દ્રને સુદરગિરિ ઉપર આવ્યો ત્યારથી વિશદૃષ્ટિ જેવી શક્તિ વધતી ભય છે, કુસુદંતુદરીએ આજમા મન પરીવવા માહયુ ત્યારથી-કે જનલીલાના કાગળે જક બનાવી દીધેલી એ નદી કાંટે આવી ત્યારથી-એને પણ સ્થૂલ જ્ઞાને દ્રિયો ઉપશતની કંધક શક્તિ આવવા માટે છે વ્યક્તિગત ધર્મોના સુક્ષ્માતિસુક્ષ્મ વિવેક કરવાના જ્ઞાનબોધ બંનેને જિષ્ણુદાસ આ દ્રાવણિ આદિ પાસેથી મળે છે એ સાધુસાધ્વીઓના સસ-ર્જથી પણ બેયના નિરીક્ષણ શક્તિ આત્મજ્ઞાન, શાંતિ, અને ધર્મચરણ માટે આગ્રહ પોષાય છે બને મર્મ્યાં ત્યારે વારાફરતી મૂર્છા પામે છે તથાપિ મૂર્છિત દયિતદયિતા હચિતાદયિતના વર્તનવિચાર આદિના સાક્ષી રહે જ છે બંનેનું સુક્ષ્માદ્રેત એક જામે છે કે તેઓ બે બાળિયામા એક જીવ જેવા થઈ જાય છે (પ્રકરણ ૨૬ ચું) કુસુદંતુદરીની સરસ્વતીચ દ્ર ઉપરની પ્રીતિ બક્તિપ્રધાન બને છે, તો તેના પ્રત્યાધાત રૂપે સરસ્વતીચ દ્રની કુસુદં-તુદરી ઉપરની પ્રીતિમા પણ ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે વળી આ સ્થાનની સસિદ્ધતા, જિષ્ણુદાસજીએ અમુક સકલપથી સ્વીકારેલી સમાધિ-અવસ્થા, સમાધિસ્થ મહાપુરૂષની સદૃશ્ય શક્તિ, તથા જેમને એ શક્તિનો લાભ આપ-વાનો આશય, તે વ્યક્તિઓની એમની શક્તિ ઝીલવામા પૂરેપૂરી અનુકૂલતા-આમાનું કંઈયે માની ન શકે, તેવા વાચનારને માટે,—બીજુ તો શું કહી

સમુત્પત્તિ અને પરિપક્વતા પામી શકે એવા ધરતી, બી, તરુ, છોડ, આદિ સર્વ સામગ્રી આવી મળે છે અને વળી જોષ્ઠે તે કરતા ય વધારે પ્રમાણુમા “ જી હુબૂર ! ” ના ઉચ્ચાર કરતી આનદથી સામે ધસે છે, તેમ જ એ આમ માટે લક્ષ્મીહગ, ચંદ્રકાન્ત જેવા સખા, કુસુમસુંદરી જેવી સહજમૈયારિણી, લક્ષ્મીનંદન, યુદ્ધિધન, અલક-કિશોરી, ગુમાન, જેવાની સહાનુભૂતિ, અને વિષ્ણુદાસજી અને ચંદ્રા-વલિ જેવાના આશીર્વાદ, સર્વ વસ્તુઓના સમુચ્ચય ધારે નહીં એવડા પ્રમાણુમા અને કોઈ કંઈ પશુ ન શકે એટલી ત્વરાથી આવી મળે છે. અને આ રીતે ઝોમણીશ વર્ષના દીર્ઘ ઉત્તમ અનન્યાશય અતિથિ-યજ્ઞને અંતે કૃતકૃત્ય કર્તા વાચનાર યુગસહોદરોની રજા ભેતાં ઇન્દ્રિય કવિ બાધરિનની પકિતઓ સ્મરી રહે છે —

“ Farewell ! with him alone may rest the pain,
If such there were—with you the moral of his strain.

સલામ-છેલ્લી સલામ ! આ બધાનું દુઃખ, જો વેઠવું પડ્યું હોય તો, ભલે મહારો એકલાનો ભાગ. અને એ મહારા તપોગાનનો સારબોધ, ભલે મહારા બંધુઓ, ત્હમરો ભાગ ! ”

શકુ પશુ-કર્તાએ પોતાની કૃતિ લખેલી જ નથી ! સરખાવો સ્વાક્ષરજીવનના પ્રવેશકમા મહારી દલીલ

“ શુરુકૃપાથી, મત્રસામર્થ્યથી, અને અનુકૂલ સ્થલના પ્રભાવથી કોઈ કોઈ મહાભાગ્યશાલી વ્યક્તિની આવી સસિદ્ધિ અનાયાસે અને એકાએક થઈ આવે, અને અતર્દક્ષિની સસિદ્ધિનો આ ચમત્કારિક માર્ગ કર્તાએ “ સરસ્વતીચંદ્ર ” ના ચોથા ભાગમા નાચક નાચિકાને [વિષ્ણુદાસજીની રક્ષા તળે અને શ્રદ્ધાવલિ જેવીના આશીર્વાદ સહાનુભૂતિ સાથે] ચિરજીવ મુગની સિદ્ધોના ચિરનિવાસથી સાન્નિધ્ય અને પાવક (અને ઉદ્ધાવક) થયેલી શુકાઓમા સ્થાન આપીને લીધો પશુ છે ” (પ. ૬૬)

